

Жаль

Леся Українка

1

В господі панства Турковських чималий рух сьогодні. Оце тільки задля обідньої години трохи втихомирилось, хоч і не зовсім, – у сусідній кімнаті чистять підлогу, і через те там панує чималий шарварок. Та й у тій кімнаті, де обідають пани, теж нелад: сюди знесені деякі стільці, старі навіски та різні дріб'язки. Потрави подаються нашвидку, абияк, бо слуги не мають часу, то за прибиранням, то за іншими клопотами. Пан сидить трохи понурий, однак нічого не каже, не свариться за те безладдя, бо знає, що тепер справді не час вигадувати вигадок: адже сьогодні у них "вечір", – має бути великий збір гостей, та ще яких гостей! Вже ж треба господиням господа причепурити.

Пані та обидві панночки, дочки, зовсім мало вважають на обід; та не який там той обід: собі картофльова юшечка та якась там печеня, не конечне дбано за той обід. Воно-то в кухні порання чимало сьогодні: печуть, варять, смажать, та все то не на обід, а на вечерю. Ох, та вечеря ще завдасть клопоту господині! Пані схоплюється не раз посеред обіду та біжить у пекарню довідатись до чого.

– Ах, коли б мені не зіпсувались тістечка! Що я тоді робитиму? – клопочеться пані.

– Ну що ж, пошлеш купити, – відрікає пан байдуже.

– Ет, тії куповані вже всім обридли! Ні, краще піду нагляну, а то там справді попсують.

– Та ти б уже перше скінчила обід, чи що.

– А, що там обід! – і пані зникла.

– Хоч би ти, Софійко, допомгла мамі справлятись, а то вона зовсім з ніг збилась сьогодні, – каже пан старшій дочці.

– Ох, татку, я сама тепер так не маю часу! Та й що там я можу допомгти? Я на тому зовсім не знаюся!

Але панночка, говорячи се, не зовсім правду казала, бо перше всього не через те не хотіла вона йти до кухні, що не мала часу (час би ще знайшовся), але хто ж може вимагати від вродливої, тендітної панночки, щоб вона перед таким вечором ішла смалити своє личенько та рученята в пекарні? Одначе й не зовсім неправду сказала, бо справді не мала вільного часу: не розмірковувала ж іще одної дуже пильної справи: досі не зважила, яку сукню має надіти увечері – чи блакитну, чи кремову? Блакитна сукня дуже зграбненько пошита і, здається, їй до лиця, але кремова по свіжішій моді зроблена, і Софії здається, що вона має в тій сукні "поетичніший" вигляд.

– Надю! Чи пішов Павлусь до столярні довідатись про канапку? – спитала Софія в молодшої сестри.

– Адже бачиш, що Павлуса нема за столом...

- Чом се її не несуть! От іще й не поспіє вона сьогодні на вечір. І що було раніш казати її зробити?

- Та чого ж ти так журишся? - розважав Софію батько. - Ще до вечора далеко.

- "До вечора далеко!" То що ж? Власне й треба, щоб її раніш принесли, а то ще так буде, що канапку в одні двері нестимуть, а гості в другі йтимуть. Та що вже там!.. Пізно розпочали теє все, то пізно й буде.

- А я б на твоєму місці уже б мовчала, - обізвалась Надя, - через твою канапку (потрібна вона дуже!) тепер у хаті холоднеча така, що аж руки подубіли: мама казала, що мало дров купила, бо дуже багато грошей strатила на тую канапку.

- От тобі й маєш! - покликнула Софія. - А як же буде сьогодні? Гості теж будуть мерзнути, чи що?

- Ну, вже ж для гостей напаять! - відказав пан Турковський.

- А завтра будемо зубами цокотіти! - вкинула прикро Надя.

Хтозна, до чого дійшла б тая розмова у двох сестер, якби не надійшла мати з кухні. Вгляdivши матір, Надя змовкла, не змінила, однак, зухвалого виразу лиця. Софія, ображена, закусилa губку і зсунула темні брови; встала, підійшла до вікна і почала виглядати, чи не йде Павлусь від столяра.

- Іде, іде! - і Софія побігла братові назустріч. - Ну, що? як? Що вони тобі казали? - Готова? принесуть? швидко?

- Та пожди, пожди! не даєш і слова сказати! Мамо, дайте мені, на милість бога, їсти! - говорив, роздягаючись, молодий хлопець.

- Ах, який-бо ти, Павлусю! - защебетала знов Софія. - Кажі-бо вже скоріш! готова?

- Та... не знаю... я її не бачив, - відказав Павлусь, уже сидячи за столом і з великим смаком заїдаючи картофльову юшечку, трохи застиглу.

- От тобі й маєш: "Не знаю"! Добре сказано! Пощо ж ти ходив, коли так? - приступала до нього Софія.

- Та стій-бо. Я прийшов, - хазяїна не було вдома.

- Ну, а ти і пішов?! - перебила Софія.

- Я сів і почав дожидати хазяїна. Лихо його знає, куди він подівся. Прийшов хазяїн, я зараз і спитав у нього, чи готова канапка? Він мені сказав, що забувсь, про яку я канапку говорю...

- Як забув? Се що таке?!

- Ну, так він сказав. Потім сказав, що згадав, яка то канапка, тільки не знає, чи вона готова. Потім пішов подивився, вийшов і сказав мені: "У половині восьмої увечері вам принесуть канапку".

- А багато ж там треба кінчать? - спитала мати.

- Та я не знаю.

- То чом же ти не спитав у нього?

- Що ж там я мав питати, він же сказав: "принесуть", ну, то чого ж! Мамо, нема ще юшки?

- Нема.

- Мамо, ну що ж то буде? А як вони не принесуть у половині восьмої? - розпачливо питала у матері Софія. - Тії майстри завжди тільки дурять... - їй в голосі бриніла досада, навіть сльози.

- Та чого ж ти, справді, Софійко, в таку безнадійність вдаєшся? А може, й не одурять, - розважала дочку пані Турковська. - От іди лишень вбиратись, бо вже пора, - поки се та те, а воно вже й не дуже рано.

- Ох, не рано! - зітхнула Софія...

- Та йди вже, йди! - мовила мати.

Софія пішла.

- А мені пора одягатись? - спитала Надя.

- Тобі?.. та... як хочеш. Або пожди, ще поспієш! От пішла б допомогла Марії фортеп'яно витирати, а то вона не дуже тямить, то щоб чого не зіпсувала.

Надя з великою неохотою пішла до салону. За кілька хвилин було чути, як вона біла по клавішах і тріпала стиркою по струнах фортеп'яно.

Софія тим часом уже вбиралась у своїй кімнаті. Вона стояла перед великим свічадом і кінчала причісування: злотисті кучері були вже врихтовані, майстерно-зальотно підшпилені над чолом і притримані гребінцем-діадемою; скільки кучерів на плечі недбало спускалось. Ох, всі ті кучері завдали панні Софії немало роботи! Ще й тепер вона не зовсім певна, чи так вони лежать, як би слід. Вона граціозно схиляє своє кругленьке свіже личко, поетично-невинний усміх грає на рожевих устах, блакитні очиці трошки скося, трошки немов здивовано, наївно дивляться в свічадо. Так, так, сії кучерики над чолом бездоганні.

Софія ще раз дивиться в свічадо, очиці блиснули огнем утіхи, і вона тихо відступила від зеркала, не змінюючи пози і виразу лиця. В сю хвилину увійшла Надя, швидко, скося поглянула на сестру й почала мовчки собі вбиратись.

А Софія все поралась; вона покладала велику увагу на свій туалет сьогодні. Адже сього вечора має бути у них сам князь, господар того дому, що ним управляє її батько. Чи ж не варто подумати о собі?

От Софія вже і вбрана. Знов стоїть вона перед свічадом, поправляючи на собі зграбненьку кремову сукню. "Як то багато значить, коли сукня зроблена у доброї модистки, не то що у якої-небудь нещасної швачки або, крий боже, вдома!" - думав Софія.

Софія не дуже висока, ще б трошки, і її можна було б назвати навіть низькою, - тим вона тримається завжди просто і ходить на високих корках. Вона не зовсім рада з свого зросту, - їй хотілось би бути трохи вище. Зате вона дуже зграбна, а своїми рученятками навіть дуже втішається, дарма що Надя називає їх котлетками.

От обидві сестри виходять з своєї кімнати, щоб показатись матері. Вони стоять поруч: на старшій сукня штучна, ясної барви, старанно добрана до лиця; на меншій убрання не конечне свіже, якоїсь міньонної барви, либонь, перешите з маминої сукні, та й пошите не дуже зграбно: трохи коротке (се дуже дражнить Надю!) і якогось дитячого крою; не видно, щоб те убрання шилось у дорогої модистки.

Пані Турковська, вгляdivши дочок, підійшла зараз до Софії й почала її оглядати з поважним видом і критичним, дуже пильним поглядом.

- Ти б, Софійко, наділа на шию рожеву синельку: треба, щоб у твоєму убранні було щось рожеве, а то трохи вже одностайно виходить. Пожди: я тобі ще принесу нову брошку... Так буде добре. Ти сьогодні гарненько причесана, тільки - Надю, принеси лишень гребінця! - і пані Турковська почала поправлять на чолі Софії дрібно фризovanу гривку.

Потім, оглянувши Софію ще раз, вона поглянула на Надю.

- Нічого собі. Добре. От тільки - нащо то завжди настрембичувать тее волосся? Наче така вже доросла особа! До чого то дівчині в тринадцять літ такі куафюри?!

- Мені, здається, вже чотирнадцять! - мовила Надя ображено.

- Ну, нічого, нічого там сперечатись. Іди причешись гладенько.

Надя пішла надувшись.

- Слухай-но, Софійко: як тобі здається моя наколка? Не спортила її швачка?

- Ні, нічого; і вона вам, мамочко, дуже до лиця!

- Ну, що там вже мені добирати до лиця! Я так тільки питаю, чи варто купувати у тому магазині.

Пані скінчила свій туалет.

- Слухай, Софійко, - обізвалась пані Турковська знов до дочки, - я піду в свою хату та трошки там поприбираю; а то ті панії завжди ходять по всіх хатах. Я б тобі радила трохи і в твоїй прибрати. Поклич Марію.

- Добре.

Софія увійшла в свою хату. Наді вже не було там. Давши трохи лад, Софія сіла й замислилась: "Який то буде сей вечір? Мама казала, що князь обіцяв прийти... Кажуть, він старий, той князь... А яка в нього карета гарна! Я бачила, як він їхав раз вулицею... Він дуже багатий. Татко казав, що в нього, oprіч будинку, єсть ще й маєток десь там... Багатий!.. О, добре бути багатим!.." Софія глибоко задумалась. Вона навіть не чула, як принесли канапку.

Канапка вже стояла в салоні, - новісінька, модного фасону, оббита рожевим атласом. Отже, Надя, що була на той час у салоні, власне, ще хотіла випробувати пруткість пружин, - сиділа на канапці і гойдалася, здіймаючи руки та весело всміхаючись.

Якраз у ту хвилину увійшла Софія, глянула і руками сплеснула.

- Ну, скажіть, на милість бога, що се ще таке? - покликнула вона до Наді. - Тільки що принесли канапку, а вона вже й розсілася!

- Чого ж ти розкричалася? Що я зроблю твоїй канапці? Золота вона, чи що?

- Золота чи ні, а псувати нової речі я не позволю!

- Заспокойся, прошу тебе! От, не бачила твоєї канапки! Думаєш, як уже твоя канапка...

- Авжеж моя, звичайно, не твоя.

- Ну, добре, добре, втішайся собі нею, а я на неї й дивитись не хочу!

І Надя, розгнівана, вийшла з салону, гримнувши дверима.

Софія зосталась сама і любиалася новою канапкою. Незабаром почувся перший дзвінок, і почали сходитися та з'їздитись гості. Софія розмовляла з гостями, але між веселою розмовою у неї все снувалася думка: "А що ж то князя нема?"

Пані Турковська була зовсім заклопотана. Вона метушилась по цілій господі: то в салон зайде поговорити з гостями, то в кухню забіжить: просто зовсім зморилась. Добре, що Софійка вміє забавити гостей, а то вже прийшлося б розірватись. Пан Турковський щось не має таланту бавити гостей: повагом собі походить по салону або сяде й поведе якусь поважну розмову з одним гостем, а за інших забуде. Зате ж Софійка звивається, мов ластівка: і з паннами пощечече, і з панями чемненько поговорить, і паничам щось закине.

Дуже їй весело сьогодні, вона любить велике товариство. Чому се тільки той князь не їде? Пора б уже!

Гостей все більше та більше прибува, а князя як нема, так нема. Се почало непокоїти навіть і пані Турковську. "Що, як він зовсім не приїде? Се вже бог зна що буде! Адже тоді панії висміють, бо всі знають, що князь мав приїхати. Правда, аристократи пізно приїжджають, але ж і для аристократа вже пора б!.."

Аж ось залунав дзвоник... Так, се він прибув, князь!

Князь повагом увійшов до салону. Він був чоловік вже немолодого віку, але ще бадьорий, обличчя мав досить приємне, довге сивувате волосся зачісував так зручно, що його не здавалось дуже мало. Був невеликого зросту, ціла його постать була дуже аристократична, рухи зграбні й поважні.

Господар і господиня пішли назустріч князеві. Господар надто низько вклонився князеві, господиня теж надто ввічливо повітала його. Князя попроварили до салону і рекомендували декого з гостей (звичайно, не всіх!); меншої дочки теж не рекомендували (нащо там ще з дітьми докучати князеві?). Тільки Софію підвели до нього.

- Наша дочка...

- Дуже приємно!

"Вона досить миленька!" - подумав князь.

Софія знов повернулась до пань, а князя почав бавити господар. Князь сидів на чільному місці, але йому було видко звідти рожеву канапку і на ній Софію. Софія чогось іще більше оживилась, її очі сіяли, обличчя злегка зашарілось. Вона то легенько сиділа на канапці, то зривалася з неї і миготіла поміж гуртом панночок. "Чистий метеличок", - подумав князь; очі його все звертались до постаті Софії. Нарешті, якось увільнившись від господаря, він почав поступати на той куток, де стояла нова канапка. Софія, власне, сиділа на ній і розмовляла з якоюсь панею, граціозно відкинувшись на спинку канапки і склавши ручки, її постать в ясній сукні гарно відбивала на рожевому атласі. "Далебі, вона премиленька!" - знов подумав князь.

Власне, тепер та пані, що розмовляла з Софією, встала, і князь постарався зайняти її місце.

Князь повів з Софією розмову: він зняв річ про міські зимові забави, концерти, театри і таке інше. Далі річ зійшла на музику (се теж тема досить звичайна в розмовах з панночками). Князь просив Софію заспівати що-небудь; вона довго відмагалась, далі згодилась.

Софія попросила якусь негарну панну провадити на фортеп'яно, далі заспівала французький романс "Si tu m'aimais!", досить чисто вимовляючи слова. Голос її не був дуже сильний, але, як то говориться, "для дому" дуже приємний; в її співі не було якогось великого виразу (та й сам романс не дуже вимагав того), але виспівала вона свою п'єску досить миленько. Під час того співу обличчя мало вираз невинний, але трошечки зальотний, вона разів зо два скоса поглянула на князя.

При перших нотах романсу князь усміхнувся і подумав: "А, і сюди залетіло тее "Si tu m'aimais"! О, князь чував той романс не раз! чув і в концертах від модних сопрано, чув його і в елегантних товариствах... Отже, прийшлося почути ще й тут. "Однак вона гарненько співає, справді, нічого собі! Чиста пташечка!" - думав князь, не зводячи з Софії очей.

- Дуже дякую! Ви вчинили мені правдиву втіху вашим співом. Vous chantez et enchantez, - мовив князь по скінченні того співу.

Софія тільки злегка всміхнулась на відповідь, скромно спустивши очиці. Князь просив іще співати, але Софія не схотіла, відмовившись утомою. Вона відійшла від піаніно і сіла знов на канапці. Князь сів біля неї знов, та щось уже й не відходив.

Пані Турковська з великою втіхою поглядала на ту пару. Проходячи біля дочки, вона кинула на неї уважний погляд, Софія відмовила їй тріумфаторським поглядом. "О, вона у мене розумна дитина!" - подумала пані Турковська.

Раз було князь поглянув на годинник: дванадцята година. "Чи не піти вже додому?" - подумав він, однак зостався.

Незабаром покликано було гостей до вечері. Князеві прийшлося сидіти поруч із Софією. Він їв небагато і мало звертав уваги на кулінарні заходи господині, але зате молодій господині, своїй сусідці, увагу немалу оказував. Пані Турковська не була в претензії на князя. "Справа наладжується добре!" - думала вона.

Через який час після вечері гості почали розходитись. Прощаючись, князь обіцяв відвідувати часами Турковських, "їх милу сім'ю". Нічого й казати, що сім'я та відповідала дуже радо на милу обіцянку.

Ледве зачинились двері за остатніми гостями, як Софія припала на канапку і, усміхаючись, замислилась.

- А що, мамочко, добре ми з канапкою поводитись сього вечора? - питала вона у матері, лукаво поглядаючи.

- О, ти у мене розумниця! - відмовляла пані Турковська, теж усміхаючись. - Ну, що ж тобі князь там говорив? - запитала вона.

- Що?.. нічого... так, всякі речі! - відповіла Софія.

Пані Турковська любо поглянула на неї.

- Ну, добраніч, моя дитино! Ти, певне, дуже втомилась? - і мати надто щиро

поцілувала свою любу доню.

Заснувши, Софія потопала у золотих снах.

Примітки

"*Si tu m'aimais*" – нелегкий до коментування! Думаю, йдеться про романс італійського композитора Луїджі Денца (Luigi Denza, 1846 – 1922), написаний в 1887 р., власне, на тій підставі, що він був на час дії повісті новим і модним.

2

Від того дня, коли відбувся вечір, Софія стала дуже прихильна до канапки. Навіть щодня стирала порошок із неї, ще й надто старанно, такою роботою вона перше ніколи не займалась. Хто б то з її знайомих міг собі в'явити панну Софію та зо стиркою в руках? Правда, не з брудною, але все ж таки з стиркою! Ну, та ніхто ж того й не бачив, як тії тендітні рученята звивалися біля канапки, обмітаючи порошок. От і тепер стоїть вона коло неї з стирочкою; стоїть Софія і дивиться на свою канапку: вона ніяк не може надивитись на свою милу, зграбненьку канапочку.

У тому спогляданні застала Софію Надя, увійшовши в салон.

– Що ж то, знов до роботи берешся? – спитала вона в сестри не без іронії в голосі.

Взагалі від тої пори, як канапка стала в хаті, сестри зробились якось менше прихильні одна до другої. Надя майже завжди оберталась до сестри з якимсь посміхом, а та відповідала їй гордо або з прикрістю. Так само й тепер Софія відповіла на те запитання не дуже мирним тоном:

– А що ж? Хіба й мені так, як тобі, треба сісти та скласти ручки? Адже сьогодні теж будуть гості, то, здається мені, не пошкодило, якби й ви взяли стирочку та хоч би з того піаніно трошки пил змели!

– Змітай сама, коли вже тобі так до сподоби тая робота! А мені не потрібна ні тая робота, ні тії гості! – і з тим словом Надя вийшла з хати.

Софія мало звернула уваги на тії слова, її тільки вразив тон, з яким Надя вимовила те слово: гості.

"Що вона собі думає? Завжди, як має князь прибути, то вона мені якісь штуки стріють! Що я їй винна?.. Ну, та дарма!.."

Софія скінчила роботу, старанно сховала стирочку, потім вернулась і сіла на канапці. Вона так любила сидіти на тій рожевій канапочці і потопати у рожевих мріях. Тут їй ніхто не заважав марити досхочу. Сливе по цілих днях вона сиділа там, і тільки які-небудь гості перебивали її мрії, – найчастіше то був князь.

"Він досить приємний, той князь. По всьому видно, що аристократ: і манери, і

вирази, і поведіння – все те в нього так тонко, аристократично виходить. Тільки, що не дуже молодий, але які ті молоді, що я бачила: ні один з них не вміє так гречно розмови повести, так до ладу все сказати, як той князь... Що-то як чоловік багатий: якось зовсім інший вигляд має, навіть рухи немов якісь вільніші... от як у князя... Сьогодні мама спитала мене: чи хотіла б я бути багатю? Я думаю!.."

Сі розмаїті мрії перебив князь. Софія з усміхом встала до нього на вітання. Той прихід її не здивував зовсім і не збентежив. Князь бував у них майже щодня і часами сидів досить довго, надто в остатні дні: не раз було скільки годин пробуде у них. Але сьогодні князь був якийсь немов збентежений, та й було-таки чого: сьогодні не для звичайних відвідин прибув він в господу панства Турковських, ні! Сей день мав рішити всю його прийдешність. Так, князь наважив зробити освідчення панні Софії. Не обійшлося тут без вагання: все ж таке одруження походить на *mésalliance*, рід Турковських не належить до аристократії. Але ж князь почував, що життя без Софії стало для нього неможливим, і думка одружитися з нею запанувала над ним безповоротно. "Що ж, – вона хоч і не іменитого роду, але чесної сім'ї. Турковська – дуже миленька фамілія. Та така врода, як у Софії, може скрасити всяку фамілію, вона вроджена бути княгинею!.. Але як то вона прийме моє освідчення? Вона така молодесенька... правда, без віна, але все ж!.. Ну, та якось-то воно буде! *Il faut bien courir le risque!*".

З такими думками увійшов князь у господу Турковських. Серце його дуже билось, але він повів справу, як належить чоловікові поважного віку і високого роду: говорив тихо, з великим шануванням, але голосом чоловіка, певного в собі. Скінчивши свою річ, він схилив голову і ждав відповіді.

– Я згоджуюсь, – тихо забриніла та жадана відповідь.

Щасливий князь не зважився глянути в очі Софії і... добре зробив!

Незабаром він попрощався і пішов додому, не тямлячись від втіхи.

Софія зосталась сама... коли се раптом увійшла, майже вбігла, в салон пані Турковська.

– Ну, що? що тобі князь казав?

– Освідчився. Просив сповістити його, коли має бути весілля.

Про те, як Софія прийняла те освідчення, не було й речі. Сама Софія навіть не згадала про те, а пані Турковська не вважала потрібним питати. Мати з дочкою без слів порозумілися.

За годину сім'я Турковських сиділа за столом і радилася. Пан Турковський був дуже втішений; він казав, що се задля його дочки "блискуча партія", пані, як видно, теж була такої думки. Софія сиділа гордо і посеред розмови давала зрозуміти, що скоріш вона робить ласку князеві, ніж він їй. Одначе видно було по її обличчю, що вона почувала себе щасливою.

– От так-то: наша Софійка буде княгинею. Хто б сподівався! – мовив пан Турковський.

– Я завжди сподівалась для неї неабиякої партії. Хоч звичайно: князь Борис такий

чоловік... Так як же ти думаєш: коли ми зможемо справити весілля? Треба б уже щось певне сказати князеві, – питала пані Турковська.

– Ну що ж: я думаю, нема чого довго уводити. Князь, певне, віна не вимагатиме...

– Я думаю! – вкинула Софія.

– Запевне! – додала Турковська. – А все ж треба дещо справити, спорядити.

– Мені здається, що можна не завдавати собі великого клопоту з виправом. Ще буду мати час до справляння строїв. Може, по весіллі поїдемо за границю, то там далеко краще зможемо все купити, – говорила Софія, а думками вже літала по великих заграничних містах і потопала в прийдешніх розкошах. О, се були крилаті мрії, тільки князь займав у них невеличке місце...

– Коли ще тая подорож буде, а ти вже купувати строї збираєшся! – мовила Надя, що сиділа увесь час немов трохи сердита.

– Чого коли? Се від мене залежить! – відповіла Софія.

Надя не відказала на се нічого. Вона при матері не сміла змагатися з сестрою, бо знала, що мати завжди стане в обороні Софії. А вона б знала, що сказати, якби можна... "І чого та Софія йде за того старого?.. Не знаю, він такий противний! Нащо тато запросив його тоді на вечір?.." І багато таких думок снувалось в Надиній голові. Вона з першого разу не вподобала князя, а трохи ще й те додало досади, що її не рекомендували князеві разом із Софією, та й потім він майже не звертав на неї уваги.

Тим часом нарада була скінчена. Зважено було, що шлюб має відбутися через два тижні, і князя сповістили про те.

Цілих два тижні князь щодня заносив або засилав дарунки різні, і ті коштовні дарунки надто тішили Софію. Вона була і весела, і задумана, довгенько просиджувала на своїй канапці, думаючи та розважаючи. Канапка стала для неї другом, і вона наважилася не розставатися з нею: її одну мала взяти Софія з батьківської хати, більш ніяких речей не брала: нащо вони! матиме всього доволі, чого забажає.

А от і шлюбний день! Умовлено було не справляти дуже бучного весілля, але все ж гостей було скликано чимало. Не справляти ж весілля коханої дочки зовсім буденно! Та й з ким же шлюб бере, – хай бачать всі!

Софія була дуже гарна в шовковій шлюбній сукні. Вона походжала поміж панночками-товаришками, говорила з ними ввічливо, але мимо того почувалося щось інше в її поведінні. Їй здавалось, що для неї вже починається якесь інше життя і що вона чужа сьому околові. Вона думкою буяла вже по тому новому розкішному світі, потопала в нових розкошах та забавах і раз по раз усміхалася. Деякі з панночок стиха говорили: "Радіє, радіє! Тішитися, не тямиться: а молодій слід би поважнішою бути, до того ж по шлюбі молоді мають виїхати за границю, і вона розстанеться з родиною, може, надовго". Софія тих розмов не чула і з ясним чолом походжала по рідній оселі.

В домі панував шарварок. Збирали речі Софіїні, вкладали. Пані Турковська була заклопотана і хутко звивалась біля Софіїних речей. Але по салону вона походжала спишна і розповідала паніям знайомим про те, що Софія має зараз по весіллі поїхати "за границю". Пан Турковський ходив собі, як завжди, повагом по салону і розпочинав

поважні розмови з ким-небудь з гостей. Тільки сьогодні у тих розмовах частіше споминався князь і його статки.

Аж ось приїхав князь – і рушили до церкви. Софія сидить в екіпажі і радісним поглядом дивиться на місто, вона проїжджає давно відомими вулицями, але тепер їй здається, що ці вулиці мають святочний вигляд, будинки, магазини – усе те сьогодні немов якесь трохи інше. Навіть сонце світить так любо, немов приязно усміхається їй на вітання. І Софії так легко, так весело на душі... А от і церква, навстежи відчинені двері, і видно велику юрбу народу, що стовпилась там. Софія виходить з екіпажа і йде в церкву, назустріч їй лунає спів: "Гряди, гряди!.." Як багато народу зібралось, скільки знайомих і незнайомих, і всі вони прийшли на неї дивитись. При сій думці очі Софії грають гордим втішним вогнем. Софія не хоче вгадувати, яке враження робить жених. "Вони не дивляться на нього, вони дивляться на мене!" І Софія сяє від втіхи, стоячи під вінцем. От уже й скінчена відправа... Софія – княгиня, її поздоровляють, вона на всі боки киває головою, щаслива, стурбована. Чи ж не гарна вона, чи ж не "ясна" вона?

Після шлюбу в господі гостям подали по чашці шоколаду, і вони почали розходитись. В господі повстала заметня, розмова була уривчаста, про збори, про подорож, про речі, потрібні для подорожі. Нема часу до лірики, коли б не спізнитись на поїзд. Половина гостей подалась випроводжати Софію з князем на дворець залізниці. Панство Турковські теж поїхали.

Поїзд уже стояв. Хутко влагодили справу подорожі. Молоді подались до вагона. За хвилину Софія вже стояла у вікні вагона першого класу і, прощаючись, махала шлюбним букетом...

3

Князь і княгиня вернулися з шлюбної подорожі. Софія відпочивала після втіх заграничних і поки що мало виходила з дому. От вона сьогодні лежить у розкішному *négligé* і недбало шиє якесь тендітне шиттячко. Князь сидить біля неї на фотелі з якоюсь не зовсім розрізаною книжкою в руках, але не читає: і князь, і Софія забули про те читання, – вони розмовляють.

– Ну, що ж, *Sophie*, я думаю, час би нам вже деякі візити поробити?

– Звичайно, що можна б на сих днях почати виїзди. Я туалети маю, – ти знаєш, – щонайсвіжіші. Як же ти думаєш, до кого нам подобніше найперше поїхати?

– А я думаю, що слід би до тітки найперше: вона ж моя найближча родичка і може образитись, коли її обминемо. А потім треба до баронеси поїхати, конечно треба. Вона поважна пані і має зв'язки в світі, не слід нехтувати знайомістю з нею.

– Та я ж нічого не кажу, чом же й не поїхати, – мовила Софія байдужим тоном, але її таки непокоїли ті візити, найгірше візит до баронеси. Вона вже не раз чула про ту баронесу, про її свідомість, про достотне знання всіх звичаїв панських; казали, що баронеса "справжня аристократка", яких тепер і поміж правдивим панством небагато.

- Так, так, пора тобі вже вступити в світ... - промовив князь і замислився. Його теж непокоїла думка: як прийме світ його Sophie? Все ж на неї трохи скрива дивляться в товаристві. Sophie вродлива, зграбна, навіть едукована не гірш від інших пань, але все ж... ніби чогось бракує.

- До тітки можем навіть сьогодні поїхати, - провадив далі князь, - ще не пізно.

- Е, ні вже, сьогодні я не можу: поки вберуся, поки що, то буде пізно, - краще вже завтра. А сьогодні я хочу докінчити оце саше, - і Софія показала свою роботу з тоненьких рожевих та блакитних стрічечок.

- Як завтра, то й завтра - як хочеш, - згодився князь.

Візити поробили на другий день. Потім одного дня князь сам, без Софії, поїхав до баронеси; власне, хотів він дізнатись, яке враження справила Софія на баронесу; з того можна було бачити, як прийме її світ.

Баронеса прийняла князя привітно, вона була його давня знайома, знала, який має вплив на нього, і се їй було приємно.

- Bonjour! Я дуже рада, що ви зібрались так хутко мене вдруге відвідати! - мовила вона, вітаючи князя.

- Що ж, я завжди радий бачитися з вами якнайчастіше. Ви знаєте, яку повагу...

- Так, так! але я думала, що ви тепер роз'їздитесь по балах та по забавах з молодого жінкою, а про старих друзів забудете...

- О ні! як можна!.. Звісно, треба буде Sophie показати світ. Вона така ще несвідома дитина... Скажіть по ширості, як вам здалася моя Sophie?

- Вона дуже мила особа... дуже мила... Тільки... вам слід зайнятися нею... Так, так, - слід зайнятися... Така моя думка.

Потім, побачивши, що князь, похиливши голову, замислився, вона додала:

- Вибачайте, що я з вами так говорю *sans gêne*, але, я думаю, ви не образитесь за мою ширість, я кажу вам се по праву давньої дружби...

- Звичайно, звичайно, баронесо, і я вам дуже вдячен за ту ширість, приймаю за честь!

Далі розмова звернулася на інші теми. Незабаром князь почав прощатись. На відході баронеса мовила йому ще раз:

- Так, так, - я б радила вам зайнятися вашою Sophie.

Їдучи додому, князь міркував над тими словами: "Треба зайнятися добре Sophie..." Вона правду каже. Sophie багато дечого бракує. Звісно, з часом то все прийде, але все ж треба, щоб вона як можна скоріш привикла до світових звичаїв. Треба її частіше в люди вивозити.

З такими думками князь увійшов до своєї господи. Він обвів критичним поглядом свій салон, в думці рівняючи його до салону баронеси. "Так, у нас багато дечого слід би змінити... Наприклад, постанова в нашому салоні: все нове, добране старанно, але все чогось немов бракує... щось немов не до ладу; нема тієї *distinction*, як то в інших... як би от у баронеси".

Справді, в салоні щось немов не так було, як би повинно. Не видно там було пильної

руки господині, не видно було різних *petits riens*, що додають такої зграбності кімнаті і так оживляють її. Була ще там одна річ, – спинившись на ній, погляд князя прибрав якийсь чудний вираз, – ся річ була рожева софка. "Нащо *Sophie* поставила її тут? Вона тут зовсім не до ладу. Правда, з нею зв'язані такі милі спогади... – князь усміхнувся, і погляд його на хвилину злагіднів, але ненадовго. – А все ж вона тут не на своєму місці. Ну, нехай би *Sophie* поставила її у себе в будуарі, чи що, – се інша річ, там вона, може б, і краси додала... але тут!..." – і князь наважив усунути канапку з салону. В розмовах з дружиною він часто звертав річ на тее.

– Слухай, *Sophie*, – мовив одного разу він, – я давно мав тобі сее казати: мені здається, що краще було б, якби канапку деінде постановити.

– От як? – мовила Софія.

– Не думай, моя любя, що я хочу тобі щось неприємного сказати. Ти знаєш, як я сам люблю сю канапочку: вона мені нагадує найщасливіші хвилини мого життя. Але тут вона не підходить до всієї постанови і буде вражати чуже байдуже око. Якби вона стояла в твоєму будуарі, в тому милому рожевому кубелечку...

– Ну що ж, коли ти вже так хочеш...

– Та ні, може, тобі се прикро...

– Ні, що ж, може, воно й справді так буде краще. Нехай вона стоїть в будуарі.

Софія згодилась на се скоріше, ніж князь думав, і на другий день канапка вже стояла в "рожевому кубелечку", де могли її бачити тільки близькі знайомі Софії. Там вона справді додавала краси і вигоди. Князеві траплялось бачити часом досить милі картини.

Одного ранку сиділа Софія на канапці в білому *négligé frou-frou*, сиділа так легко і граціозно, як той весняний метеличок... зовсім як колись. На устах і тепер був колишній чарівний усміх, і погляд той самий, що колись, – та звертався він не до князя... Біля канапки на фотелі сидів молодий гарний панич і провадив якісь дотепні речі. Його розмова, його постава, його погляд – все нагадувало князя в той колишній незабутній вечір. Князь увійшов у будуар, глянув і трохи насупивсь; либонь, він подумав, що канапці доладніше було стояти в салоні... Та що ж! так завжди в світі ведеться, не замикають же своєї жінки, – хіба він турок?

– Се ти, Борисе? – обернулась до нього Софія. – Знаєш, m-г Анатоль приніс мені запрошення від княгині Карабазі. У неї має відбутися невеличкий спектакль. На добродійні цілі... здається, на користь якогось приюту?..

– Так, на користь приюту робочих дітей, княгине, – додав m-г Анатоль.

– Отож княгиня запрошує мене до участі в сьому ділі. Сподіваюсь же, з твоєї сторони не буде перешкод?

– Запевне, коли се тебе так забавляє, – твоя воля, – говорив князь, усміхаючись, хоч і не дуже був з того догодний, бо княгиню Карабазі він не вважав за особу *de la bonne société*, вона була якогось непевного орієнтального роду.

– Після спектаклю мають бути живі картини. Так, здається, ви казали? – знов звернулась Софія до панича.

- Так, княгине.

- Де ж, власне, має те все відбутися? - питає князь.

- В домі самої княгині Карабазі. Се буде зовсім приватна, домова забава, - мовив панич, потім запитав Софію: - Так я можу сказати княгині, що ви згодні?

- Так, я згоджуюсь!

Панич попрощався і вийшов. Ледве що він вийшов, Софія встала і подалась до дверей в іншу кімнату.

- Куди ти? - спитав князь.

- Піду вбиратись. Мені треба сьогодні в різних магазинах бути, вибрати матерії, та потім треба до модистки заїхати тощо.

- Що ж, то, може, для спектакля маєш справляти костюми?

- А так! Ох, матиму я з ними клопоту досить, найгірше з тим турецьким костюмом, - хто його зна, що й робити! Треба хіба в перський магазин заїхати.

- З яким турецьким костюмом?

- То ж має бути жива картина "одаліски".

- А ти хіба і в живій картині будеш?

- Отож, власне!.. Се повинно бути дуже цікаво - живі картини! Яка то ще буде картина, окрім "одалісок"?.. Треба буде заїхати до княгині розпитати про все та порадитись про ті костюми. Ох, коли б не спізнитись!.. - і Софія швиденько вибігла з кімнати.

"Яка вона весела! Як їй тее все цікаво!" - подумав князь. Далі сів на фотелі і замислився. Ох, мав він над чим думати: його справи грошові з якого часу були не в найліпшому стані. Збирався він навіть і з Софією про се поговорити, та все якось часу не виходило. "Та що їй тим смутити? Вона молода, прагне втіхи, забав, нащо їй журити? Що то мені казав Турковський недавно? Якись непорозуміння, якись поплутані рахунки з комірниками моїх домів... Я щось добре не розібрав. Треба буде навідатись до нього. Та нехай потім, тепер щось не хочеться. Добре, що Sophie забавилась тими костюмами, може, сьогодні не прийдеться нікуди їхати з нею... Добре було б. Щось мене сьогодні знов тая астма бере..."

І заспокоївшись, що ніхто йому не перешкодить, князь сів, щоб на дозвіллі розібрати численні рахунки своїх вірителів. Пильна, сутужна робота. Князь так поринув у тому хаосі рахунків, що не чув, як слуга світло приніс, як дзвонила Софія, він відривався від своєї роботи тільки тоді, коли приступи астми змушували його, потім знов брав перо і ще пильніше брався до роботи.

За роботою застала його Софія.

- Чом не збираєшся їхати, Борисе? Вже час! - промовила вона, торкнувши його за плече.

- Що? Куди їхати? - спитав неприємно князь, дивлячись на неї затуманеним поглядом.

- Як куди? В оперу! Ти забув, чи що?

- Ні, ні, не забув, правда, ми мали їхати в оперу. А що... що там сьогодні?

- Боже правий! "Джіоконда"! Сьогодні ж перший виступ знаменитого тенора, що то про його було стільки мови у баронеси... Та що се з тобою робиться? Якийсь ти... Може, тобі не хочеться їхати зо мною, то m-г Анатоль обіцяв мене провести, якщо тобі ніколи.

- Ні, мені нічого! Чого ж би я мав не хотіти? То я так, щось замислився, я зараз...

За півгодини князь уже слухав знаменитого тенора, але серед чудових італіянських арій князева думка зненацька відлітала далеко. "А що то буде завтра? - думалось князеві. - Боже! Термін векселя Зільберштейна!.."

Примітки

"Джіоконда" - опера італійського композитора Амількара Понкієллі (Ponchielli, 1834 - 1886). Це найбільш відома його опера, вперше представлена в 1876 р.

4

- Слухай, Sophie! Я тобі давно збираюсь про се казати, та все якось...

- А що там таке? Ти маєш такий чудний, таємничий вираз! - і Софія при тих словах усміхнулась.

- Та не то, щоб таємниця якась, а все ж...

- Та кажи, що там вже таке!

- Бачиш: нам прийдеться, може, ощадніше жити.

- А то чому? - запитала Софія, здивовано підвівши брівки.

- Наші грошові справи того вимагають.

- Хіба вони так уже надто погано стоять, тії справи?

- Поки що то ще не надто погано, але нам слід ощадніше жити, принаймні хоч який час.

Софія здвигнула плечима і почала дивитись у просторінь.

- Я, здається, і так живу ощадніше, ніж багато інших з нашого стану, але ж не можна, хотівши бувати в світі і приймати у себе товариство, вбиратись comme une bourgeoisie і утримувати свій салон comme une mansardel... Я думаю, ви б самі не хотіли, щоб я замкнулась дома, немов та черниця.

- Та ні, - хто ж тобі про се говорить? Я зовсім не проти тебе самої се говорив...

- А коли так, то що ж, власне, я можу у сих "справах" порадити?

Князь не знав, що йому відповісти на таке запитання, і сидів який час мовчки. Далі він знову несміло зняв річ:

- Я хотів тільки сказати, що нам би пора...

- Їхать до баронеси, - перебила Софія, - сподіваюсь, "ощадність" не перешкодить нам у сьому?

- Але ж, Sophie...

- Я думаю, нашу розмову ми можемо і потім докінчити, а тепер я піду вбиратись, бо й так пізно.

Але князь більш не важився кінчати тієї розмови. Софія теж не верталась до неї, князь шукав поради між своїми рахунками. Тим часом справи все гіршали, дедалі вірителі почали навідуватись частенько.

"Що тут робити? Що робити? - в розпучі питав сам себе князь, ходячи шпарко туди й сюди по кімнаті. - Ні, так не можна! Я мушу їхати до Турковського на пораду, - він чоловік свідомий, він мусить мені порадити, хоч би задля своєї дочки! Не може бути, щоб з моїх домів не було мені користі. Я їду до нього!..." - і князь подався було до дверей, але йому назустріч входив слуга і зараз же подав якийсь лист князеві.

- Поклади на столі, - мовив князь, не глянувши на той лист.

- Ясний пане! Якийсь хлопець приніс сього листа і казав, що пан Турковський просив якнайскоріше доручити листа ясному панові.

- Добре, можеш собі йти!

Слуга вийшов. Князь сів і почав пильно читати, зсунувши брови. На лиці видно було дивування, далі неспокій, сливе жах.

Турковський просив у листі вибачення, що не прибув сам до князя, аби розмовитися з ним особисто. Потім він доносив князеві, що полишає службу через те, що літа й здоров'я не дозволяють йому клопотатись такими трудними справами. Далі до листа додані були рахунки плати комірної, яку зміг зібрати Турковський; взагалі плати вийшло дуже мало, але Турковський пояснював се тим, що деякі з комірників давніш поплатили, з другими знов вийшли якісь "непорозуміння", до того ремонт потребував немало грошей. В кінці Турковський додавав, що виїжджає в село, недавно куплене, - як то відомо князеві, - пильні справи того вимагають. Однак пан Турковський сподівався, що матиме ще не раз втіху побачення з князем, хоч до літа се навряд чи буде можливим.

Дочитавши листа, князь устав і міцно задзвонив. Слуга миттю з'явився на порозі.

- Де той, що листа приніс? - запитав князь.

- Він пішов, ясний пане, - казав, що відповіді не треба.

- Ти сам занесеш панові Турковському листа.

- Ясний пане, - перебив несміло слуга, - той хлопець казав, що пана Турковського нема...

- Знаю! іди собі! - відмовив гнівно князь, і слуга зник.

Князь кинувсь на фотель і впав у тяжку задуму.

Далі встав і відчинив вікно. Астма душила його. Остатнього часу надто часто вона приступала до нього. Розпука і гнів робили приступ ще тяжчим.

- Стара лисиця той Турковський! А я? Де мої очі були?! Ах, що робити? Що робити?

- Ясний пане! Зільберштейн і Фліттергольд просять побачитися з ясним паном.

- Хай пождуть! - ледве мовив князь, не обертаючись до слуги.

Через хвилину слуга знов увійшов.

- Розовський і Мошицький бажають на одну хвилину бачитися з ясним паном!

Князь обернувся і хотів поступити до дверей, але не міг і в знесиллі впав на фотель.
- Клич... пані!.. - здавленим голосом вимовив. Софія стурбована вбігла в кімнату.
Схопила за руку князя, раптом зблідла і затремтіла.

- Лікаря! - скрикнула.

Але вже лікар не приніс ніякої потіхи. Софія стала вдовою!

Раптова смерть чоловіка вразила її. Так хутко, так несподівано вдовою zostатись!
Вона стояла, дивилась неприємно і мов хотіла щось пригадати, щось зрозуміти. "Як се? що се? що се буде?" - питав її безпорадний погляд. Раптом погляд її знов упав на мертвого чоловіка, вона затремтіла, неначе від жаху, закрила руками лице і зомліла. Слуги кинулись до неї, подаючи поміч, і потім довго розмовляли між собою і дивували з горя молодой княгині.

Софію занесли в будуар ледве притомну і положили на канапці. Перша її думка, як прийшла вона до тямку, була: "Ах, що буде зо мною?.."

Похорони князя були тихі, не дуже бучні. В світі мало говорили про його смерть, далеко більш говорилось про несподівану руїну його маєтку: "Ce pauvre comte s'etait done ruiné!" - говорили одні. "Хто б міг сподіватись?" - казали другі. "Ainsi va le monde!" - додавали інші, а врешті хутко се ні для кого не було більш цікавим.

5

Софія сиділа на канапці в чорній жалобній сукні. Вираз її обличчя не зовсім відповідав смутковому убранню, - на лиці скоріш дивування видко було, аніж смуток. "Що ж буде далі?" - говорив її погляд.

- Вибачайте, ясна пані! - мовила, увійшовши, служниця - єдина, що zostалась при Софії, - вибачайте, там якісь панове бажають бачити ясну паню.

- Я не приймаю нікого.

- Вони кажуть, що конечне мусять бачитись. Казали, що готові цілий день ждати.

- Ах, як се нудно! Ну, добре, я вийду.

В салоні її дожидало троє людей. Елегантний салоник, певне, ніколи не бачив таких гостей. Обличчя тих людей були виразно орієнтального типу, їх чорні гострі очі пильно оглядали всі речі в кімнаті і немов міряли саму кімнату. Вони стояли тихо і тільки часами мінялись уривчастими швидкими фразами.

- Ну, і довго нам ще ждати? - запитали вони у служниці, що верталась від Софії.

- Ясна пані зараз вийде, - відмовила служниця, кинувши на їх погляд, повний презирства.

Вони якось дивно переглянулись при слові "ясна пані", однак не сказали нічого. В ту хвилину вступила Софія. Глянувши на тих людей, Софія змінилась на виду: вона відразу догадалась, що то вірителі.

- Чим можу служити? - спитала вона їх трохи непевним голосом.

- Сподіваємось, що пані відомо, які стосунки мав з нами покійний князь? - замість відповіді спитав Софію один з вірителів.

- Так, я знаю. Але... ті справи...

- Ми, власне, прийшли, щоб скінчити з тими справами.

- Але я не знаю достотне тих стосунків, скільки того довгу... і взагалі...

- Ну, ми будем зараз то показувати! - і з тими словами один з вірителів витяг з кишені спору пачку вексельових рахунків; потім, бачачи, що Софія не зважається і взятись до тієї папуші, додав: - А от і загальна сума всіх довгів.

Софія глянула на ту "загальну суму", і в очах їй блиснула розпука.

- Коли ж я повинна сеє сплатити? - спитала.

- Зараз! - відказали в один голос вірителі.

- Але ж... се неможливо! Я не можу сплатити вам такої суми зараз! - тремтячим голосом вимовила Софія.

- То ми будем описувати ваш дім, - спокійно відповіли вірителі.

Потім вони перекинулись між собою скількома незрозумілими словами і вийшли з хати, не глянувши на скаменілу Софію.

Софія стояла нерухомо, безвладно опустивши руки, обличчя її мало вираз дитячої безпорадності. Але зненацька їй в очах прокинувся якийсь промінь надії. "Я пошлю телеграму татові! - пронеслась у неї думка. - Так, він певне може допомогти мені! Він мусить допомогти!" Вона швиденько написала скільки слів на клаптику паперу, хутенько вбралась і поїхала сама на телеграф. Спершу вона нікого, нічого не бачила навкруги себе і власні думки снувались без ладу в голові, але потім, під впливом ясного, свіжого, зимового ранку і тієї веселої, гучної юрби, що снувалась бадьоро вулицями, думки її стали спокійніші. "Так, так, напевне татко визволить мене з сеї напасті!" - думала вона і дивилась перед себе з надією.

Вернувшись від телеграфу додому, вона застала вже там вірителів, що походжала по всіх кімнатах певною, вільною походкою і наглядали, як описують всі речі. Софію се вразило страшенно. "Вже! Так хутко!.. Боже! Куди ж я подінусь!" - вона з жахом вибігла знов на вулицю. Вона йшла, бігла, сама не знала куди. "Що робити? Поки-то прийде відповідь таткова, а тут!.. Ні, треба кудись іти, когось порадитись! Кого ж? Хіба піти до тітки? Ні, - вона завжди була непривітна до мене, - не піду... До кого ж я вдамся? - Софія спинилась... - Піду до баронеси!" - несподівано зважила вона. Софія сама не знала, звідки прийшло їй те на думку і чого, власне, має вона там шукати поради, але не час було розважати над тим. Хутко прийшла до дому баронеси, раптово, поривчасто подзвонила і спитала, чи дома баронеса і чи приймає. Слуга пішов і вернувся з відповіддю, що баронеса нікого не приймає. Одначе Софія, мовивши, що конечно мусить бачити баронесу, швидко подалась у кімнати. Не заставши нікого в салоні, вона вступила до будуара.

Баронеса була сама в будуарі. Вона сиділа перед коминком на великому вигідному фотелі; сеє вона дозволяла собі тільки без сторонніх людей, знати ж було, що вона нікого не ждала. Сиділа вона, відкинувшись на спинку фотеля, але постать її була випростана (горбитись вона не звикла). Вбрана вона була тепло і закутана була в не менше теплій шалі, хоча у кімнаті і так було тепло, а перед коминком навіть гаряче.

Очі її дивились на вогонь, на гордому, колись гарному обличчю панувала сувора задума. Від тих дум брови зсунулись, очі дивились надто поважно, а вид здавався ще старішим.

Зненацька увійшла Софія. Баронеса здригнулась і прикро споглянула на Софію.

- Ах, ви так несподівано увійшли! - мовила, розтягаючи слова, то ж було знаком прикрого настрою.

- Вибачайте, баронесо! - озвалась до неї Софія збентежена. - Я ніколи б не відважилась турбувати вас, але тепер... в таку хвилину...

- Чим можу служити? - запитала знов так само баронеса.

- Ви знаєте мої нещасні обставини!.. Чи сподівалась я, що се так може далеко зайти... ах, се так несподівано!..

- Почасти, я думаю, се могло бути сподіване. Певне ж, для вас не були таємницею справи небіжчика вашого мужа: *il n'était pas un richard*. Велика шкода, що так сталося, але треба було б завчасу подумати о тім. *Il fallût être un peu économes*.

- Ох, так!.. тоді!.. хто ж знав... Тепер нещастя, така руїна... все описують!.. - і Софія слізьми умилася.

Баронеса насупилась і почала дивитись в другий бік. "*Voilà une scène bien bête!*" - думала вона.

- Заспокойтесь, немає чого так надто десперувати, - вдалась вона знов до Софії, - хоч, справді, не знаю, чим би могла вам порадити.

Софія трохи стишилась від холодного тону баронеси.

- Я думаю, ви, баронесо, яко давній друг князеві, і при тому ваші зв'язки в світі...

- Що ж, се тут не допоможе! Я не знаю, що б вам сказати... Хіба вже при таких обставинах, *si votre situation est si extrême*, вам прийдеться, може, подумати о місці...

- О якому місці? - запитала Софія.

- О якому-небудь обов'язку, наприклад - місце гувернантки...

- Я? За гувернантку? - перепитала Софія наче неприємно, мов не розуміла значення речей баронеси.

- Так, за гувернантку. Врешті, ви, може, й справді не в стані бути нею, - *votre éducation n'est pas si faite*. Адже ж ви, певне, не можете давати лекцій музики? Ви учились музики?

- Я вчилась тільки співу!.. Та ні, се неможливо, я про се не можу навіть думати! - сказала Софія, вставши стурбована, сливе ображена. - Не можу! та й не хотіла б!

- Ну, в такім разі, коли ви не можете бути за гувернантку, - провадила далі баронеса байдужим голосом, незважаючи на турботу Софії, - то в такім разі вам прийдеться хіба шукати місця компаньйонки, се не потребує великої едукції. Та от, наприклад, - я їду хутко на води за границю і, власне, бажала б мати при собі яку особу *pour la compagnie*. При ваших крайніх обставинах...

- Так, мої обставини лихі, але врешті не такі вже крайні. Я послала телеграму до батька і хутко збираюся їхати сама.

- А, коли так!.. - баронеса теж встала з фотеля. - Бувайте здорові! - і вона подала руку Софії, що рушила до неї прощатись.

- Одначе радила б вам подумати... - додала баронеса, коли Софія вже зовсім відходила.

- Спасибі! Adieu! Сьогодні я їду до батька! - і Софія вийшла з будуара.

6

Пан і пані Турковські сиділи собі сами в своїй сільській господі. В цілому домі було тихо і якомсь самотньо, бо й не було в ньому нікого, окрім старих, навіть Наді не було, вона зосталась в місті в інституті.

Обоє старі сиділи мовчки, пані плела панчохи, пан читав якусь газету.

- Слухай-но, щось ніби заїхало до двору! - зненацька обізвалась пані до чоловіка.

- Хто ж би то? - пан Турковський встав і хотів вийти подивитись.

Коли се якась постать жіноча швидко вбігла в хату і кинулась до пані Турковської.

- Софійко! Се ти? - скрикнули разом батько й мати. - Так несподівано!

- Ах, мамочко! - і Софія заридала, припавши на плече матері.

- Що тобі, моя Софійко? Заспокойся, на бога!

- Ви одержали мою телеграму? - спитала Софія, трохи заспокоївшись. - Ви знаєте моє лихо?

- Знаємо, знаємо, але що ж мали робити? Чим же ми могли тобі порадити? - Далі, трохи згодом, мати додала: - А що ж ти думаєш тепер робити?

Софія з дивом глянула на матір.

- Що ж? я не знаю!..

- Ну, потім вже про те подумаєм, а тепер ти, Софійко, либонь, втомилася з дороги, відпочинь!

Софія пішла з матір'ю в другу хату. Хата нагадала Софії власну її хату, що вона жила панною. І свічадо те саме, і постанова.

- А де ж Надя й Павлусь? - згадала Софія.

- Вона в місті, в інституті, а Павлусь в гімназії! Де ж їх тут тримати? Яку можуть вони досягнути едукацію і кар'єру в сій глушині? Се тільки для нас, старих, добре. Нам уже що! Аби спокій!

Слово "глушина" вразило Софію прикро. Пані Турковська пішла наглянути, як і куди будуть зносити речі Софії.

- А тобі я радила б заснути трохи: ти така здорожена та зжурена, - мовила вона дочці, відходячи.

Софія не думала спати лягати. Приступила до вікна і стала дивитись. Вікно виходило в садок, садок був невеличкий, але в ньому було кілька старих дерев, що стояли, сумно схиливши віти під тяжким навісом снігу. За садком видко було чиюсь хатину стареньку, снігові намети підходили їй аж попід віконечка. Далі видко було вулицю і громадську криницю з журавлем високим. По той бік вулиці стояла церковця з зеленим дахом, навколо неї мріли крізь туман зимовий похилі хрести на сільському

цвинтарі. На вулиці не було ніякого руху, тільки часом яка молодиця прийде по воду до криниці, тихо, риплячи, нахилиться журавель, потім знов випростається, і знов вулиця самотня. В близьких хатах ще не світилось, хоч надворі вже смеркало.

"Правдива глушина!" – подумала Софія, відступила од вікна і вийшла геть з хати...

Скільки жила Софія на селі, то більш не задивлялась на той краєвид.

– Слухай, Софійко, – мовила їй мати через скільки день, – одначе, як же ти думаєш далі бути?

Тепер се питання не здивувало Софії.

– Не знаю! треба щось думати, – відповіла, – звісно, що тут я нічого не діждусь.

– Хто його зна! – вкинув пан Турковський. – І лихо знало того князя, що він так хутко вмере! Ну, хоч він і старий був, а все ж міг би ще жити. І де він свої гроші подів? Здається ж, мав і доми, і маєтки.

– Та що вже там! – з досадою мовила Софія. – Тому нічого не порадиш. Треба – що мені тепер почати, бо що ж: от я прожила тиждень, проживу ще тиждень, а далі що?

– Та що ж, Софійко, – відмовив знов Турковський, – тобі треба вдруге заміж вийти, та й годі! Що ж, не нажилась за князем, то, може, наживешся за графом! Ти ще молода, не вік же тобі zostаватись удовою.

– Заміж! Цікаво, за кого б то я тут могла вийти заміж?

– Ну, за кого! звісно, так хутко не може ніхто знайтись, але поживеш, пождеш...

– Ждати! Та й що ж я діждуся? Я, здається, усіх тут у вас бачила, кого могла побачити.

На тім розмова кінчилась. Софія пішла у свою кімнату, сіла й задумалась. Не в перший раз була між ними така розмова. "Мама правду каже: я мушу думати щось, бо тут жити я не можу, – з самої нудьги можна пропасти! Сумно, глухо!.. Татко каже: заміж. Але хто ж справді тут єсть? Хіба той відставний майор, що то приходить до татка і кожний раз такого диму з тютюну напустить на всю хату, що я аж млію? Або той акцизник, що тільки й мови у нього про собаки та про горілку? Фе! аж бридко!.. А з путніх людей хто ж мене тут знайде? Та й де б він тут узявся!.."

Тут увішала мати і торкнула Софію за плече.

– Софійко, там пан Шпачинський приїхав. Може, вийдеш?

– Ні! Пощо маю виходити? Що я з ним говоритиму? Про карти, про коні чи про ярмарки?..

– Але що ж ти всіх цураєшся? Не можна так, – що ж з того буде, як ти будеш ховатись від усіх?

– А що ж з того, як буду виходити?

– Ну, все ж роздивисься на людей. Сама ж нарікаєш, говориш: нудьга, глушина!

– Хіба ж не правда?.. Що ж мені ваші люди допоможуть?

– Бачиш, Софійко, якщо не хочеш вік бути удовою, то треба щось думати. Удруге трудно сподіватися такої партії, як покійний князь, – тепер і аристократи дивляться за віном, а твій титул тут небагато допоможе.

– Та що ж? Невже мені за якого-небудь Шпачинського йти?.. Воліла б уже згинуту у

сій глушині. От подумаєш – партія!

Пані Турковська подалась до дверей.

– То не вийдеш? – спитала.

– Ні!

Пані Турковська вийшла до гостя сама.

Софія почала турботно ходити по хаті "Ні, мушу сама собі ради шукати! – розважала вона. – Перш усього треба вирватися з сієї глушини, – що, справді? Якої долі я можу тут сподіватись? Треба в ширший світ, там, може, знов у люди вийду. А ні, то хоч знатиму, що не засниділа я у Ведмежому Куті (от іще назва!), не поховала себе живою!.."

Увечері за чаєм Софія мала зважливий вираз лиця. Знати, що вона мала щось на думці і от-от хтіла вимовити його.

– Знаєте що, тату? – обізвалась вона зненацька. – Я хутко поїду від вас.

– Що ти кажеш? Куди? – запитали батько й мати в один голос.

– Знов у місто. Що ж я тут робитиму? Нічого я тут не діждусь, а тільки зануджуся марне. Я тільки вам тут заважаю.

– Ну, се пусте!.. тільки вже коли ти думаєш, що тута марне час уводиш, то звичайно... Але що ж ти робитимеш в місті? Де ти подінешся?

– Де? Коли вже інакше не можна, то мушу стати десь на службу.

– Ти – на службу? Подумай, що ти кажеш!

– Ну, а що ж, що ж маю робити? У місті я хоч можу мати надію на ліпше, там хоч людей бачитиму, світ, нудьги тутешньої збудуся! Та й невже я навіки йду в службу? і я ж вільна яку хочу службу вибрати.

– Ба, уважай сама – ти вже не дитина... Тільки як же так їхати? Треба б щось певного знати, бо де ж так відразу можна службу знайти?

– О, я об тім не журюся! Мене одна баронеса запрошувала за компаньйонку до себе, ще тоді, як мала до вас їхати. Аби моя хіть!

– Хіба та хочеш їхати до неї?

– Я мушу їхати до неї.

Батько й мати не затримували довго дочки. Другого ж таки дня Софія почала збиратись, а за три дні була вже в місті. Першого дня вона вдалась до баронеси.

– А, се ви!.. – мовила на вітання баронеси, і ледве примітний посміх чувся в тих словах.

– Так. Я роздумалась, порадилася з родиною і зважила, що можу прийняти ваші запитання.

– Се добре, бо я от хутко виїжджаю за границю. Якби ви трохи спізнилися, то б не застали мене. Якщо ви стаєте у мене, то збирайтесь у дорогу.

– Я готова.

– Коли можете переїхати до мене?

– Хоч зараз.

– То переїздіть. Тоді поговоримо про всі умови. Поможете мені збиратись.

- Добре. Я зараз переїду.

От Софія і в баронеси. На службі!.. Відразу мусить взятись до роботи: треба вкладати речі баронеси, - хутко виїздити. Софія пішла до будуара, аби взяти деякі речі, потрібні в дорозі. Ступивши на поріг, вона спинилася нагле і відкинулася цілою постаттю, немов угляділа щось дивне чи страшне.

- Боже, моя канапка!.. - скрикнула вона стиха, але спотвореним голосом.

Так, у кутку в будуарі стояла її рожева канапка. Софія стала і з жалем дивилась на тую канапку... Коли се з другої хати почувся голос баронеси: "Eh bien!.."

Софія кинулась, хутко пройшла до будуара і, зітхнувши, взялась до роботи. Знайшла несесер баронесин і почала вкладати у нього різні "найпотрібніші" дріб'язки. З нервовим поспіхом поралась вона, хутко справилась і, віддавши несесер служниці, пішла в свою кімнату. Там вона заломила руки і заридала: "Ах, яка се мука, бачити свою колишню найдорожчу річ **тепер!**.. Як сей будуар схожий до мого... Ох, коли б вже скоріше виїхати звідси, чи що!.." Софія мусила знов іти вкладатись. За роботою вона в думці боролася з своїм жалем. "Ну що ж, поїду за границю, нічого сього бачити не буду, не буде часу журитися... А може, там і доля знайдеться..."

За день, за два все було влагоджено, і рушили в дорогу.

"Богу дякувати! Хоч далі від сього міста! - думала Софія. - Хоч мене жаль той гризти не буде!"

Шкода, жаль не зостався у рідному місті.

7

Швидко, швидко летить поїзд! Красні краєвиди, мов у сні, змінюються. Високі гори, квітчасті долини, швидкі річки - все так швидко повстає і зникає, немов у тій казці, що то від помаху чарівної хусточки вставали й гинули гори та долини. Далі почалися великі темні луги. Стрункі високі дерева снуються перед очима, неначе водять який чарівний танок. Он веселеє коло молодих сосонок, - як чудово грає між ними багрянний промінь західного сонця!

Софія стоїть у вагоні першого класу і дивиться у вікно так пильно, насупивши брови, її не чарують розкішні картини, будять вони в серці жаль пекучий! "Тут я проїздила тоді! - пригадує вона. - Князь казав мені: "Як будеш проїздити вдруге сею стороною, то пригадуй містини знайомі!.." Пригадую, пригадую!.."

- Sophie, зачиніть вікно - протяг! - обізвалась баронеса, лежачи в другому кутку вагона. - Поки доїду до тих вод, то зовсім розхоруюся!

Софія закусила губу і ще більш насупилася, однак причинила вікно. Стала знов і дивилась та поринала у спогадах.

- Sophie, подайте несесер! - знов баронеса озвалась.

Софія не чула того. "Тут я згубила тоді свою обручку. Я так за нею журилась, а князь казав: "Не журись, не варт, кращу куплю". У Відні купив мені обручку; ох, де вона тепер? Нема, та й на що б здалася!.."

- Подайте мені несесер! - гукнула баронеса. - Що се з вами сьогодні робиться? Нічого не чуєте!.. Чи мушу сама встати?

Софія мовчки подала баронесі жадану річ і подалася знов до вікна.

- Годі вже вам там стояти. Збирайте краще всі речі, щоб чого не забути, бо хутко нам треба буде виходити. Чуєте?

- Зараз! - і Софія почала раптово збирати та складати різні дріб'язки, що порозкидала баронеса навколо себе.

Став поїзд. Усі рушили до двірця. Софія вела баронесу під руку, бо та казала, що їй голова морочиться після їзди. У другій руці Софія несла несесер та коробку з капелюхом, носильщики несли за ними силу коробочок, пакуночків і всякої всячини. "Ах, мій боже! лізе, як той слимак!" - думала Софія, ведучи свою пані, їй було сором, і вона не сміла звести очей на юрбу людей подорожніх.

В дамській кімнаті баронеса безвладно опустилась на канапу.

- Дайте мені спирту! - мовила вона до Софії слабим голосом.

Софія кинулась до несесера, подивилась там, потім пошукала у саквояжі і там не знайшла спирту. Вона стурбовано глянула на баронесу.

- Вибачайте! при нас нема спирту, - мовила тихо.

- А де ж? - запитала баронеса голосніше і трохи вже прикро.

- Я вложила його в скриню, - ще тихше відповіла Софія.

- Сього тільки не доставало!.. І про що ви думаєте? Скажіть мені, нащо у вас голова на плечах? *C'est une affreuse négligence !*.. Принесіть води.

Несучи воду, Софія глянула убік і побачила двох панночок, що дивились просто на неї, одна усміхаючись, а друга журливо. Софія зчервонілась, і сльози стали їй в очах.

- Ідіть влагодьте, щоб ми могли швидше їхати до готелю, - мовила баронеса, не глянувши на неї.

Софія пішла, їй уперше приходилось клопотатися подорожніми справами, однак якось-то влагодила все, і рушили до готелю. В готелі баронеса лягла в ліжку, а Софії казала вийняти зараз же все зо скрині і знайти спирт. Була то справа досить довга.

- Тепер можете йти. Поставте спирт біля мене. Вкрийте мене ліпше, тут холодно. Ах, як ви се незручно робите! Добре вже. Не забудьте ж: ми завтра рано далі їдемо, - щоб не спізнитись. Щоб усе було на місці.

Софія пішла в свою хату, але спати ще не лягала. Після всіх турбот вона не могла хутко заснути. Сіла до столу і почала писати лист:

"Дорога мамо!

Правду кажучи, нічого писати тепера, бо ми ще не доїхали до тих вод. Але я хочу поділитися з вами своїм жалем. Мені здається, що гірше, як мені тепер, то вже не може бути. Здумайте собі: я ще не побула й півмісяця у баронеси, а скільки прикрості завдала вона мені! Боже, що ж то буде далі!.. Сьогодні я цілу дорогу стояла край вікна, дивилась та спогадувала колишні часи. Чи давно те було? Мені здається, що та шлюбна подорож давно-давно минула, але я пам'ятаю кожную дрібницю з того часу. Цілий день я рвала собі серце тими спогадами: тільки що заспокоюсь трохи, зараз якась дрібниця

збудить знов мої спогади, і так мені жаль стане! Ох, здається, краще було б, якби я була теє все навіки забула!.. Баронеса вередує безперестанку. Сьогодні мені на цілий дворець сорому наробила: привселюдно пекла мене за якийсь нікчемний спирт. Ще мені тії спирти, та оцти, та еліксири! Все то вона, бачте, свою вдачу показує: має *des nerfs dérangés!*.. А гризти та капризувати нерви не заважають. Здається, могла б подумати, що не тільки вона має нерви. Вона так зо мною обходиться, наче б я зроду була її слуга: те подай, те принеси, того не забудь! Як я з тим клопотом справляюсь – і сама не знаю! Сьогодні мусила з її пакунками носитись, і карету наймати, і в готелі розкладатись, – не знаю, де в мене сили на те все стало. Втомлена, змучена, я ще мусила їй той спирт з дна скрині добувати. Боже, чи я коли думала, що та сквасніла стара кокетка буде надо мною вередувати? Не можу я з сим помириться і буду старатись як можна скоріше вирватись з сеї бридкої служби. Побачу, як мені пощастить на водах, може, там краще буде, хам повинно бути весело: на заграничних водах повинно бути весело, там не буває нудно. Потім ми поїдемо в Париж. Я вже готова багато витерпіти, аби тільки добачити Париж! Ви знаєте, що мені так і не прийшлося бути в Парижі; я так жалувала! Аж ось коли побачу його! Не сподівалась... Тільки й потіша мене надія, що недовго буду у баронеси, що, може, вернеться до мене доля. Сьогодні маю нерви роздраженні і через те мені все видається сумніше. Побачу, як далі буде. Писатиму вам про все, що буде зо мною. Пишіть і ви до мене частіш. Не забувайте

вашу бідну дочку **Софію**".

8

Подорож скінчена. Баронеса та Софія зажили на який час досить спокійно (надто спокійно! – думала Софія). Справи з лікарями скінчились, курація пішла звичайним ходом.

– *Ma chère amie!* – сказала баронеса до Софії зараз по візиті лікаря, що таки частенько навідував її. – Прошу вас, пам'ятайте про мої ліки, порошки та води. Ви чули, як говорив лікар, коли й що треба заживати. Я, власне, кажу, щоб ви пам'ятали. *Je suis si distraite maintenant!* – А тим часом найменше занедбання може багато зашкодити моєму здоров'ю. (2)

"То сама б уже й дбала про нього!" – подумала Софія.

– Чи бажаєте зараз іти до купелі? – спитала вона баронесу.

– Не бажаю, а мушу. Я завжди в одну пору ходитиму до купелі. Прошу пам'ятати сеє. Ідіть приготуйте все, що треба.

За годину Софія і баронеса вийшли до купелі стежкою парку, що був насаджений навколо готелю для слабих, де жила баронеса. Софія вела баронесу під руку, а в другій мала кошик з речами, потрібними при купелі. Се був той самий несесер, що завдав Софії вже немало прикrostі, тим вона його дуже ненавиділа; до того ще він мав-таки неестетичний вигляд: був замалий, через те в ньому ледве зміщались простирала і

випиралися, ясно біліючи на темному, трохи злинялому оксамиті того несесера. Але баронеса любила його і не могла обійтись без нього, дарма що він немодного фасону і злинялої барви. Либонь, то був який *souvenir*!

- Як ви хутко йдете! - обізвалась баронеса.

"Ще й то хутко! - подумала Софія. - Ах, а тут мені ще сей проклятий кіш! Чи є що смішніше від мене в сю хвилину?.. Чом я хоч вуаля не наділа, - так і вийшла на сміх людський!" Вона спинилась і силкувалась поправити як-небудь одною рукою "те нещасливе простирало".

- Ну, що ж ви вже зовсім стали? *Est ce que je dois être rôtie?*

- Ви ж казали тихше йти.

- Іти, але не стояти!

Софія мовчки подалась далі.

Ось вони стали перед понурою нудною будовою, де були купелі.

- *Sophie*, поки я буду купатись, підіть купіть мені тії води, що лікар сьогодні казав. Та глядіть, не баріться, бо нема гірше, як отут ждати.

- Добре, - відповіла Софія, а тим часом подумала: "От ще нова потіха! ще тую воду волочитиму! Не досить простирала!"

Заклад мінеральних вод був не дуже далеко, йти було недовго, але не конче приємно, - спека була чимала!

"Ах, яка се мука! - стогнала Софія в думці. - Ще ж се тільки початок мого лиха! Ще три місяці матиму сюю приємність!"

Вернулась вона з водами ще завчасу і мала ще довгенько ждати на баронесу. Вона сіла на лавці під якимсь кущиком, що посаджений був ніби для затінку. Навколо скрізь був жовтий сипкий пісок і всі рослини були тонкі та хворі, немов їх якась гірка туга зсушила. З купелевої будови насувались душні хмарища чорного диму і з ними доносився пах якихсь ліків та есенцій, пах, властивий усім будинкам для слабих.

Стежкою раз у раз проходили пани, а найбільш панії в туалетах легких поранніх, досить штучних, хто б сказав, навіть надто штучних, але на порядних водах завжди так ведеться, бо поміж люди йти опудалом не подобає й слабим.

Софія накидала оком на кожну пані. "Ото вирядилась! Видно, що слаба! А ся!.. І чого таким їздити на води? Та якби моя воля, я б зроду на таку нудоту не поїхала! Якби воля, - та тоді б, може, і ся нудота не була б така нудна! Он люди бавляться, вбираються, мають собі втіху... А я!.. Он пані, - боже мій, зранку як ушнурувалась! А сукня, а капелюх! Матінко! Он пані, як і я, в жалобі, - але ж і фасон!.. Однак як се нудно - ждати! Як гаряче! А тут іще сей дим!.."

Софія встала і пішла стежкою, прямуючи до курзалу. Вона йшла, неважаючи куди. Зненацька з курзалу залунали гуки фортеп'яно. "А, хтось грає, - піду послухаю, все ж музика", - подумала Софія і пішла до курзалу. Увійшовши, сіла собі на фотелю перед столом, недалеко від фортеп'яно. При фортеп'яно сиділа пані поважного віку, вбрана якось чудно, з претензією, але без смаку; при ній сиділа молоденька панночка в простенькому убранні а *l'enfant*. То була княгиня з Росії і княжна, дочка її. Вони грали

увертюру з "Норми" в чотири руки; грали вправно, старанно, дотримували такту, але музика виходила так, немов хто стукав раз у раз молотком по каменю; надто камінна гра була у пані княгині, що грала басову партію.

В залі була ще одна особа, власне, вона звернула на себе увагу Софії. То була особа немолода і якась "лихом прибита", так подумав би кожний, хто б глянув на неї. Вона ходила по залі з кутка в куток автоматичною, розбитою походою, похитувалася наперед при кожному ступні, голова її, схилена набік, теж похитувалася журливо, на лиці був розлитий глибокий, безнадійний смуток, тонкі губи стулені скорбно, очі з тремтливими віями спущені в землю. Часами вона зводила погляд затуманений, повний туги-нудьги, потім знов спускала погляд і все ходила, ходила... Вбрана вона була в чорній сукні бог зна колишньої моди і в чорній старосвітській мантильці, все те убрання розпачливо обвисало на тій маленькій похилій постаті. Сухі, малі руки стиха шарпали край мантильки. Софія дивилась на ту постать і не могла відвести очей від неї. "Що вона думає? – гадала Софія. – Що вона може думати? Чи вона що спогадує? Чи за ким журиться? Я знаю, хто вона, – вона, певне, компаньйонка сеї княгині, знати по ній, що стара компаньйонка... Ні за ким вона не журиться, а за собою, над своєю долею пропашою... Яка у неї сукня! Боже, колишня вона? А се обличчя теж було колись молоде і, може, навіть гарне... У неї блакитні очі, тонкі риси лиця, волосся русаве... так, як у мене... постать – може, й постать була коли зграбна... Чого вона похитується? Боже, який у неї погляд!.. Нещасна. Хто вона: пані, стара панна? Панського чи простого роду? Чим вона була колись?.. так, колись, тепер вона ніщо, вона стара компаньйонка... Яке слово! Що може бути гірше – зватися старою компаньйонкою!.." Софія думала і все дивилась на ту бідну похилу постать, але стара компаньйонка не зважала на ті погляди; вона, здається, нічого перед собою не бачила, вона була затоплена у тяжкі, журливі думки, чи мрії, чи спогади, хтозна, як звалися ті гадки, але знати було, що гадки тії тяжко невеселі... Вона все ходила, ходила...

На фортеп'яно взяли остатній гучний акорд. Княжна хотіла ще заграти "Casta diva", але княгиня встала і поглянула на компаньйонку, тая стрепенулась і раптом збудилася від своїх думок, на лиці з'явився вираз тупої покірності. Вона зрозуміла мовчазне бажання княгині, підійшла до столика, взяла парасоль, шаль і несесер ("такий, як у нас", – подумала Софія), подала княгині палицю, княжні капелюшок, потім всі троє подалися геть з курзалу; позаду всіх компаньйонка несла шаль і несесер. Софія глянула ще раз услід тій похилій постаті, потім встала і собі вийшла з курзалу. Ідучи стежкою до купелевого будинку, вона все думала-гадала. "Стара компаньйонка, стара компаньйонка! – бриніло їй в думці. – Боже, яка гірка доля! Отак зостарітись, заснидіти у ярмі... чи то життя? Як вона дійшла до такого стану?.. Ба, що ж! Чи я коли думала, що мені судиться бути компаньйонкою? Отже, може... ох, може, й "старою компаньйонкою" судиться бути!.. О ні: се надто, надто страшно, сього не буде, я не допущусь до сього!.. Але що ж, хто знає?.. Невже, невже і я отак змарнію у кормизі? О, краще мала б утопитись!.."

За думками-гадками не зогляділась, як дійшла до будинку, де вже на неї ждала

баронеса.

- Ах, Sophie! Де ви запропастились?!

- Була в курзалі, - тихо відповіла Софія.

- Саме час! - і баронеса гнівно здвинула плечима. - Води купили?

- Купила.

- Дайте мені, я повинна тепер одну пляшку випити.

Баронеса випила воду, що подала їй Софія.

- Тепер треба проходжуватись. Дайте мені руку. Де ж ви йдете? Там вогко в затінку, вчора був дощ. Ідїть он великою стежкою.

Велика стежка теж була піскувата, по нїй стояли такі самі лавки, як біля купелів, і такі самі кущі росли. Людей ходило мало. "Хоч то добре!" - думала Софія. От слуга везе пані в кріслі на коліщатах; он старенький пан іде на милицях; он молода недолуга панна на одній милиці. Все тихий сумний гурт недужих, що проходжуються поневолі.

Баронеса спинилась і на лавку сіла.

- Дайте другу пляшку. А потім підем додому.

Пішли додому.

На людніших стежках, ближче до готелю, Софії знов стало ніяково, бо до простирал, що все-таки ніяк не хотіли вкладатися як слід, ще прилучились дві пляшки і стриміли чорними горлами по обидва боки несесера.

Баронеса прийшла до хати, впала на канапу і мало не зомліла, тільки при допомі спирту та різних оцтів прийшла до пам'ятку. Потім встала і спитала, чи прийшли газети.

- Прийшли. Ось "Figaro", ви питали за нього. Може, обідати бажаєте?

- Мені не можна так скоро після води обідати. Та я й не хочу.

"Я просто гину з голоду!" - подумала Софія.

- Прочитайте мені що-небудь тим часом, - сказала баронеса.

- Що ж? Може, ось в "Revue des deux mondes"...

- Ах, там, певне, знов яка-небудь нудота! Ще, може, не дай господи, який переклад з російського! От уже перекладів тих ніколи не читаю - досить тієї нудоти і вдома. Французи повинні бути французами, а вони напустили на себе якусь філософію. Навіть Золя такий роман написав, що я від нього й не сподівалась, - я не могла до кінця дочитати, такий нудний! І сюжети у них такі низькі, вище буржуазії не йдуть. Нічого в теперішніх романах нема: ni *esprit*, ni *grandeur*! Візьміть "Figaro". Політики не треба, - я її не розумію, та й не хочу розуміти! Такі якісь там слова: шовіністи, опортуністи, та хоч би й легітимісти... крайня права, крайня ліва... Знайдіть там у "Figaro" хроніку балів, се тепер тільки й можна читати з приємністю, *c'est là où je reconnais l'esprit français*.

Почалось читання хроніки. Якийсь аристократичний бал описувано там з тим *esprit français*, що ним так тішилась баронеса. Кожній пані сказано комплімент, одначе так, щоб і другі не образилися. Софія читала і впливала в себе тонку отруту заздрощів та гіркого жалю, їй голос часами тремтів і французька вимова не конечне чисто виходила.

- Ах, Sophie! - перебила їй баронеса. - Як же можна так вимовляти слово *rayon*?!

Перечитайте остатню фразу ще раз, бо я навіть як слід не розібрала.

Софія перечитує.

- M-me la baronne C. avait une robe couleur rayon du soleil... - тут Софія спинилась і замислилась: "Що ж то за сукня була? Що за барва: rayon du soleil - сонячний промінь... певне, щось надзвичайне! злотисто-рожеве, може? або червоне? Ні, ні, напевне, злотисто-рожеве!.."

- Що ж ви, Sophie? Далі!

- ...C'etait une toilette vraiment harmonieuse. M-me la comtesse K. etait toute en velour noir semé des étoiles dorées. C'etait comme si la déesse de la nuit... "Ах, як се чудово: чорний оксамит і зорі, зорі!.. Однак треба читати, а то ясновельможна вже кривиться!"

- ...C'etait comme si la déesse de la nuit elle même...

- Ах, як се поетично. Правда, Sophie? Ну, що там далі?

- ...Il y avait une grande richesse dans des couleurs grises: gris perle, gris tourterelle... "Я мала колись чудову сіру сукню і якраз gris tourterelle, я її купила у Відні тоді, коли..."

- Sophie, що се з вами сьогодні? Ви ще ніколи так бридко не читали.

- Мені голова болить.

- Давно б сказали, а то тільки мені нерви draжните таким читанням.

Тут увійшов слуга.

- Ясновельможна пані, пан Турів.

- Проси.

Увійшов високий пан, надто чепурний, з надто ввічливою міною, гречно вклонився баронесі, а на Софію поглянув не без цікавості.

- Bonjour! Я дуже рада. Як се ви сюди заїхали?! Sophie, можете собі йти.

Софія вийшла, вражена до живого.

- Що то за пані? - питав гість. - Дуже интересна особа.

- Се моя dame de compagnie, вдова по князеві Борисові, я її взяла par charité.

- І що ж? Задоволені?

- Ні-ні... так уже мушу терпіти, теж par charite. Все то, знаєте, щось собі гадає, що вона й досі княгиня. Клопіт з нею... Сама вона не з високого роду.

- А! такі завжди високо несуться...

Софія тим часом в нестямі ходила по своїй хаті. Вона була глибоко, тяжко ображена, серце їй стукотіло, густа краска покривала вид. "Мов покоївку, прогнала з хати! при чужому чоловікові! Боже, який сором! та чим вона краща від мене? Хіба я не була княгинею? Я й тепер княгиня! Сього ніхто не може відібрати від мене!.."

Софія сіла кінець стола і затулила вид руками, потім раптом зірвалась, упала на ліжку і голосно розпачливо заридала: "Ох, я нещасна, нещасна!.."

Примітки

"Норма" – опера італійського композитора Вінченцо Белліні (Bellini, 1801 – 1835), написана в 1831 р. "Casta diva" – каватіна Норми з цієї опери.

9

– Sophie, котра година?

– Третя!

Баронеса жахнулась.

– Боже! а я ще не пила порошків! Що ж се таке? Хіба ж ви не знаєте, що я повинна завжди пити їх о другій годині?

– То, може, тепер дати?

– Тепер, тепер... Тепер я не спитаюсь у вас і сама вип'ю. Що ж тепер? а через годину знов? Які ж ліки підуть на користь, коли їх пити як попало?

– Якби ви мені сказали, я б дала... – промовила Софія собі на лихо, бо тим роздрочила баронесу вкрай.

– "Якби ви мені сказали!" – Voilà se qui me plaît! "Якби ви мені сказали!" А ваша голова де була, що ви думали? Завжди ви поринаєте в якихсь мріях, фантазіях! Ще не доставало, щоб я вам нагадувала про всяку дрібницю! Та скажіть, на ласку божу, навіщо б мені здалась компаньйонка така, що я їй мушу все нагадувати? Якщо ви не бажаєте сповняти своєї повинності, то сповістіть мене о тім, будьте ласкаві.

Софія стоїть мовчазна, бліда, нерухома. В серці їй кипить образа і досада. От-от горде, гостре слово злетить з її уст... "А потім що? – раптом блиснула їй думка. – Що? Вернутись до батька у Ведмежий Кут? За покоївку найняти? Чи збожеволіти?"

– Pardon, madame! – мовила вона, схиливши голову й спустивши очі в землю. – Се остатній раз таке занедбання! я буду завжди пам'ятати... мені так боліла голова... вибачайте!..

– Голова боліла... – вкинула баронеса, але вже лагідніше, бо їй сподобалась покірність Софіїна, – на сей раз уже нічого, але щоб сього більш не було, бо я тепер, ви знаєте, слаба, j'ai des nerfs horriblement dérangés.

"Ой, вже мені тії nerfs!" – подумала Софія, втопивши лютий погляд в землю.

– Принесіть мені порошки й теплу шаль.

Софія пішла.

"От сьогодні трошки холодніше, – думала Софія, – люди радіють, а тая вже мерзне. Така руїна, просто розсипається від старості, а все їй ліки потрібні ті купелі... Чи вона думає, що люди безсмертні? Живе на світі, тільки чужий вік заїдає!"

Софія принесла шаль і вкрила баронесу. Загорнувшись в шаль, сіла баронеса на вольтерівське крісло і суворо, мовчки задивилась у вікно. Надворі сіявся дрібненький дощик і безнадійні сиві хмари все небо застинали. В таку неgodу завжди баронеса була

"в лихій гуморі", – сі хмари, сей дощик, либонь, нагадували їй власну безнадійну старість і будили багато спогадів минулого; спогадів баронеси не любила. В такі днини її не можна було нічим загодити. Софія не зважилась, а може, й не схотіла озватися до баронеси словом, сіла край вікна на стільчику і теж замислилась: "От і дощ іде... Нудота! а все ж немов не так досадно. От учора була райська днина, а тут сиди дома та кисни при ясновельможній пані. Вона віджила своє, тепер скніє та возиться з ліками тими бридкими. Спитала я в неї вчора, чи не хоче піти в парк на музику, – вона скривила кислу міну і спитала: "Пощо?" Забуває, що не всі такі руїни, як вона. Не йти ж мені самій на музику! Можна б тут де з ким познайомитись і було б з ким ходити, але де мені про се думати!.."

– Sophie, чи є у нас яка книжка?

– Нема.

Книжка була, але Софії хотілось хоч у бібліотеку піти, дарма що дощик ішов, щоб хоч на яку годину здихатись баронеси, їй хотілося хоч трохи походити по волі, не тягнучи за собою "старої руїни", – так вона завжди звала в думці баронесу.

– То підіть у бібліотеку. А може, краще послати слугу?

– Ні, я сама можу, дощ невеличкий. Що кажете взяти: французьку чи німецьку книжку?

– Запевне, французьку. Візьміть "Les aventures des trois parisiennes".

"Дивись ти! все їй тії adventures потрібні, пора б уже і про смертний час подумати".

Софія хутенько зібралась, узяла парасолик і пішла в бібліотеку. Вона йшла не дуже хутко, хоч дощ таки добрий сіявся, а парасолик у неї був маленький, легенький. Вона була рада побути хоч малу часину на волі, і їй шкода було, що ніхто не зустрівся на дорозі, бо всі слабії сиділи вдома задля дощу, а здорові люди були усі при більярді, за картами, в бібліотеці або в курзалі.

Ось вона в бібліотеці. Не питаючись книжки, сіла вона край стола; там були розкидані різні газети та журнали, вона взяла й собі газету, яка попалась під руку і почала читати її. Однак мало, більше розглядалась по хаті, скося позираючи з-під газети. Людей було дуже багато, за столом не стало місця для всіх, і дехто читав стоячи. Місце, де сіла Софія, перш було зайняте, сидів там якийсь панич, але як тільки приступила Софія до стола, панич схопився і почав читати стоячи. Софія стиха промовила "дякую" і сіла. Читаючи, раз по раз кидала погляд на панича. "Яка в нього аристократична постать, певне, він справжній панич... – думала вона, – не з німців певне, чорнявий, блідий, кароокий... і знов, така ввічливість... он з тих, ніхто ані рушив з місця!" – і Софія з погордою глянула на трьох старкуватих та гладких німців, що сиділи близько неї та читали "Deutsche allgemeine Zeitung". Читали вони мовчки, з великою увагою, насупившись, і тільки від часу до часу котрий з них пересував газету товаришеві і, показуючи грубим пальцем який-небудь уступ, мовляв ображено або втішно: "Sieh' mal!.."

Софія читала і не розуміла читаного, перечитала двічі, тричі і знов не зрозуміла, погляд самохіть звертався до панича. "Хто він такий? Може, француз? – Так вони ж не

їздять на німецькі води. Італіянець? Може. Але ж його волосся хутчій каштанове, ніж чорне. Але що не німець і не руський – се певне".

Замислена Софія не завважила, як газета впала їй з рук. Панич побачив се, кинувся, здійняв газету і подав її Софії, вона раптом спаленіла і ледве промовила "дякую!". Панич уклонився і відступив знову до вікна. За хвилину він взяв свою шапку і палку, вклонився сьому товариству і подався геть з бібліотеки. Софії здалося, що, вклоняючись, панич глянув на неї карими очима. Ледве зачинились двері за паничем, Софія раптом згадала, що година, либонь, вже пізня і час додому. Вона хутенько приступила до пані бібліотекарки і спитала – замість "Les aventures des trois parisiennes" – "Les aventures des trois parisiens". В бібліотеці була і така книжка: Софія взяла книжку, не дивлячись, і хутко вийшла з хати. Ідучи парком, вона придивлялась поперед себе і кидала поглядом в бічні алеї, немов сподівалася побачити когось; не було нікого. Тихою ходою йшла вона додому, схиливши голову й спустивши очі в землю. От уже й сіра будова, готель той; Софія йде на довгу веранду, зрідка повиту диким виноградом, ось вона береться за клямку до дверей, в ту хвилину погляд її звернувся ще раз кудись у далечінь, вона зітхнула і зникла в темних дверях сірого будинку.

Баронеса була темніша від ночі.

Мовчки взяла книжку від Софії, розгорнула – і сплеснула руками.

– Mon Dieu! Sophie! що з вами сьогодні? Я ж вам казала: "Les aventures des trois parisiennes!", розумієте: **parisiennes!** Vous etes impossible, madame! C'est une negligence...

Софія апатично дивилась набік у вікно. "Починається казань! знов!.."

10

"Останній концерт знаменитої співачки Зембріх". Се оголошення прочитала Софія, йдучи одного ранку по мінеральні води. "Ох, якби хоч на сей концерт піти! Невже я так цілісіньке літо пронидію, нічого не бачивши й не чувши? Спробую сьогодні попроситись у ясновельможної, може, з того що й буде. Побачимо".

Софія цілий день збиралася просити баронеси, але все ніяк не вважалась, та вже по обіді, як почала наближатись концертна година, її обгорнула відвага розпуки, і вона озвалась до баронеси:

– Madame, я хотіла вас просити, чи не можна б мені піти сьогодні в концерт?

– Що? Куди? – спитала баронеса з дивом, немов то буди якісь нечувані в світі слова. Але Софія наважила не звертати уваги на "тії тони", їй пізно було вертатись назад.

– Я прошу, чи не позволите мені піти на концерт Зембріх, се остатній концерт, я б так хотіла...

– Дивно ! З ким же ви думаєте піти?

– Якби можна, я пішла б... (А справді, з ким я піду?) Тут одна пані збирається йти...

– Яка пані?

- Тут одна... Я з нею в бібліотеці пізналась.
- Якась таємнича знайомість... Сей концерт пізно має скінчитись?
- Я думаю, в одинадцятій, не пізніше.
- А як же будуть мої води, порошки?
- Я все приготую, воно буде тут, коло вас, я хутко вернусь.
- Ну, вже раніш кінця концерту не вернетесь... - тон баронеси дедалі все холоднів,

Софія вже почала жалувати на себе, що завела ту розмову.

- Ясновельможна пані, пан Турів! - озвався зненацька слуга, ставши в дверях.

Баронесі вид прояснів.

- Проси, проси. Ви, Sophie, можете йти.

Софія стояла і не знала, чи має радіти, чи ні, бо куди ж, власне, має йти?

- Можете йти туди, на той концерт... - мовила без уваги баронеса, не дивлячись на Софію.

Софія миттю вийшла з кімнати. Стала в себе в хаті й замислилась: "Що ж я вберу на себе? Ах, що ж! Знов ту саму жалобну сукню! Нема що довго й збиратись..." Справді, що збори були недовгі. Он Софія вже сходить широкими сходами в парк. Зійшла, стала на стежці і знов замислилась: "Одначе, справді, з ким же я піду? невже сама? Та так же, сама. Що ж маю робити, - на те я *dame de compagnie*. Не zostаватись же мені вдома. Піду... одначе все-таки се дуже прикро... Ні, таки піду. То ж мене тут ніхто не знає!" І Софія подалась хуткою ходою стемнілою стежкою до курзалу. Там вона купила швиденько білета, спішилась, бо чути вже було музику, либонь, концерт вже почався. От вона і в концертній заді, зала невеличка, та людей чимало, навіть дуже багато: вичепурені пані, виглянсовані панове, вицяцьковані діти. Софія поглянула на свою чорну просту сукню. Дві пані, сусідки, зглянулись на неї і стиха перемовились між собою. Софія теж подивилась на їхні сукні, що ряхтіли та бриніли від модних *rassemanteries*, - її обгорнув жаль...

- Вибачайте, пані! - озвався хтось до неї стиха.

Софія кинулась... Се був той самий панич, що вона бачила сього ранку в бібліотеці. Він подавав їй хусточку, що вона поклала край себе на порожній стілець. Софія усміхнулась і взяла хусточку. Панич сів край неї на своє місце, але не сказав більш нічого. На естраді співали якогось дуэта, дуєт був довгий, нудний, але вельми чулий, та Софія того не завважила, бо не слухала дуэта. Далі була якась оркестрова штука, потім арія з "Тангейзера", - Софія слухала тее байдууже. Коли виходить на естраду співачка, сама Зембріх, і співа "Si tu m'aimais!". Софія зблідла. Се її вразило. Блискавкою свінули їй в думці спогади з минулого блискучого життя. От вона в батьківській хаті літає "метеличком"... "Si tu m'aimais!"... Ох, се ж вона колись його співала. Той спів причарував і князя, і його багатство, і всі розкоші... От вона в "рожевім кубелечку", весела, безжурна... Коли се було? Ох, давно, давно! Ні, торік ще... Спогади зникли, якийсь туман застелив очі, Софія низько похилилась і затулила очі хусточкою.

- Вибачайте, пані, мені здається, що вам недобре? Може, води? - озвався голос панича сусіда.

- Ох, ні, спасибі. Се так, нічого... сей романс... нічого, нічого, вже пройшло.
- Се вже остатній нумер. Ох, ні, ще має бути серенада. Ви зостаєтесь?
- Ні, я піду. Тут так душно і... сей концерт такий довгий... - Софія встала.
- Чи позволите, пані, провести вас? - питає панич.
- Ах, задля мене ви маєте кидати концерт!
- Я щось не маю охоти слухати тієї серенади. Якщо ви позволите...
- Я буду вам дуже вдячна, якщо для вас...
- О пані!..

Софія з паничем вийшли в парк. Ніч була надзвичайно ясна, тиха. Дерев, удень такі нещасні та хворі, тепер здавалися зграбні та стрункі, мов постаті русалок. Тонкі граціозні тіні тремтіли сіткою на блакитно-білій стежці. Вітер зітхав у кущах так похливно, таємничо. Дерев шепотіли кохані речі темним верховіттям. Здалека лунало срібне, палке, тужливе щебетання соловейка.

Софія йшла тихою ходою поруч з паничем, їй не заспокоїла та тиха, тепла, немов чогось прагнуча ніч. Софії роїлись думки-гадки та мрії, але вже не ті, що погляд їй сльозами застиляли там, у концертній залі. Що вона думала, про що гадала, сама вона не могла б того сказати. Мовчки йшла вона поруч з паничем, усміхалася, прислухалася до співу соловейка. Si tu m'aimais! - вчулось їй улюбим щебетанні, і не було їй прикро... Si tu m'aimais!

- Що ж? Як вам тепер? - запитав панич.
- О, добре, зовсім добре!
- Вибачайте, - може, се прикре питання, - для чого носите жалобу?
- Я - вдова, - тихо відказала Софія.

Панич глянув на неї, як їй здалось, якимось надзвичайно, вона спустила очі і зітхнула.

Розмова порвалася, якимось не велася вона тієї ночі. Кроки Софії та панича ставали щораз тихше, - чим ближче додому, все тихше. Тож той дім був темницею, а тепер Софія чула, що темниця та здається ще тіснішою. Дарма! Софія усміхалась та слухала соловейка...

Ох, знов сей готель, знов сяд темниця.

- До побачення! - мовив панич, вступивши в довгі сіні.
- До побачення! Дуже дякую панові, що провели-сьте мене і зреклись для мене серенади.

- Ах, пані! - тільки промовив панич і зник.

Софія глянула йому вслід і постояла ще кілька хвиль у сінях. У неї в голові був все той рух і тон, з якими панич вимовив те: "Ах, пані!" З тих двох коротеньких слів повстала ціла плетениця мрій. "Як дивно, надзвичайно тремтів йому голос... Невже сі проводи - тільки так, марне залицяння, та й годі?.. Йому цікаво, по кім ношу я жалобу... Як він глянув тоді! О, не може бути, щоб..." - зненацька Софія кинулась. В нічній тиші виразно загуло з міської башти: бов!.. се північ. Раптом зникли всі блискучі мрії. Софія провела рукою по чолі і подалась до своєї хати; тихо скрадаючись, минула вона двері до хати баронеси і пішла просто до себе. Там стала перед свічадом і стала розбиратися.

Раптом забринів гострий, дражненний дзвінок – то баронеса кликала Софію. Софія знала добре той дзвінок, він вразив її, аж кров кинулась їй до обличчя, але вона навіть ані рушила, щоб іти на нього. "Не діжде вона, щоб я бігла на її дзвінки!" – і Софія гордо підвела вгору чоло. Дзвінок озвався ще раз, ще гостріше, ніж перше. Софія стояла. За кілька хвилин прийшла служниця від баронеси.

– Ясновельможна пані просять вас до себе.

– Зараз, – відповіла Софія і пішла, мусила йти.

Баронеса лежала на ліжку, коло неї на столику стояла свічка під абажуром, долі лежала кинута часопись. Коли Софія увійшла, баронеса на неї не глянула, тільки ворухнула віями і підвела брови. Софія мовчки стала біля столика, баронеса таки не дивилась на неї, мов і в хаті її не було. Далі Софія озвалась:

– Я прийшла...

– А, так, ви прийшли. Справді, не сподівалась я бачити вас сього вечора, однак маю ту честь.

– Я думала, ви спите, боялась вам перешкодити.

– В чім? Здається, з мого дзвінка могли пізнати, що не сплю?

– Я не чула, – відповіла Софія тихо, спустивши очі.

– Не чули!.. – протягла баронеса. – Будьте ласкаві, скажіть, котра тепер година?

– Перша, – відмовила Софія ще тихше.

– Пізно тепер кінчаються концерти. Дивно.

Софії погляд запалав при тих словах. "Що вона думав сказати своїм "дивно"? Яке має право говорити такі слова і таким тоном?!"

Баронеса помовчала, потім знов озвалась:

– Сього вечора я допевнилась, що концерти і сповнення обов'язку не можуть разом ужитись. Що-небудь одно.

– Але ж ви самі дозволили...

– Я сама, так, і що ж з того?

Софія не знала, що на те відповісти.

– Що з того, питаю? Я дозволила сама і тепер жалую. Ви мені казали, що прийдете, – не прийшли; казали, що зайдете до мене, – не зайшли. Я ждала вас, не гасила світла, нудилась, читала при свічці, а се все, як ви те знаєте, шкодить моєму здоров'ю, нервам і очам. Ще спільна таких вечорів...

– Се остатній, будьте певні.

Баронеса глянула з дивом на Софію і подумала: "Як вона сказала сеє? Ще якісь обиди строїть! Ça me plaît!" – однак сказала тільки:

– Дай-то боже! Можете йти.

Софія пішла, та не в свою хату, а на веранду. Тільки що мала вона дуже прикру сцену, якби перше, вона б досі вже плакала, але тепер... тепер її се не діймало, вона думала про інше, їй світили інші мрії, інші надії. "Яка чудова ніч! – думала вона. – І тут бувають гарні ночі!" Вона всміхнулась, звернула погляд з тихою мрією на широку алею, що мов річка лисніла при місячнім сяйві.

З тремтячої темряви лунав соловйовий спів. Софія знов усміхнулась, либонь, щось пригадала. "Si tu m'aimais!.."

Зблід місяць, притих соловейко, а Софія все на веранді сиділа у мріях та дивилась на ту алею, що ледве рожевіла від ранньої зорі.

Примітки

Концерт Зембріх – Марчелла Зембріх (Sembrich) – сценічний псевдонім Марцеліни Коханської (1858 – 1935), славної польської співачки (колоратурне сопрано). До речі, родом вона із села Вишнівчик Львівської області.

"*Тангейзер*" – опера німецького композитора Ріхарда Вагнера (Wagner, 1813 – 1883), вперше поставлена у 1845 р.

11

От швидко й сезону кінець. "Слава тобі господи! – думала Софія, йдучи по мінеральні води. – Скінчиться та дурна курація, не буду вже тут скніти!" Так, вона раділа, дуже раділа, одначе... зненацька Софія засмутилась і похилила голову, їй таки жаль звідси їхати, чогось – когось жаль. Стояла в задумі та й не завважила, як несесер упав їй з рук додолу. Вона стояла і писала парасоликом по піску, журливо підвівши брівки.

– Ох! – скрикнула вона раптом. – Перед нею стояв панич Станіслав (вона знала вже його ймення з готельового списку), він подавав їй несесера. Вона збентежено взяла той несесер і зітхнула.

– Я, здається, злякав вас? Вибачайте ласкаво! – мовив панич.

– О ні, нічого, я так щось... не сподівалась. Дякую.

– О пані!.. Але де ж ви йдете?

– Я... так, на проходку. – Софія не призналась би зроду, що йде за покупном для баронеси.

– Чи позволите собі товаришити? – спитав Станіслав.

– Чому ж ні, се, може, остатній раз ми з вами стріваємось... – мовила Софія, а в голосі бринів смуток.

– Як? Чого в остатній раз?

– Тож хутко сезону кінець, я виїду звідси.

– Куди? В Росію?

– Ні, перше поїду в Париж.

– Ах, я теж збираюся їхати звідси в Париж! Може, якраз ще побачимось.

Промінь блиснув у погляді Софії.

– А, коли так, то певне, навіть напевне.

- Де буде ваша домівка в Парижі?

- Та я ще сама не знаю... се буде залежати... - Софія замовкла.

- Я б вам радив зостановитись при вулиці Rivoli.

- Не знаю ще, - як вийде.

- А хутко від'їжджаєте?

- Так от, може, за тиждень.

- Я теж за тиждень збираюся виїздити. Дуже радий був би служити вам, чим можу, при подорожі, якщо позволите.

- Я дуже вам вдячна, ви так гречні.

- О пані!.. - але тут несподіваний випадок не дав паничеві докінчити гречної фрази: якось несесер зачепився за куш, вибився з рук, упав додолу, і по стежці покотились пляшки з води мінеральної та дрібні гроші. При помочі Станіслава Софія швидко зібрала тее все у несесер, але вже добрий настрій зовсім зник після того випадку. Софія згадала, що баронеса давно її жде і, певне, досі тяжко люта. Вона завважила, що проминула заклад мінеральних вод, що вже третя година, - час, коли баронеса обідає.

- Ох, час мені додому! - швиденько мовила вона.

- Вже додому? Як мені шкода, пані...

- Вже пізно. Прощайте.

- Прощайте? - переказав Станіслав з докором.

- Ну, до побачення! - Софія подала йому руку і зашарілась.

- До побачення - тут або там, в Парижі!

Панич міцно стиснув ручку Софії. Софія усміхнулась і не знайшла, що відповісти.

Забігши в аптеку, вона хутко прийшла додому.

- Enfin! - зустріла її баронеса.

- Я забарилась, там мусила ждати; не було свіжих вод.

- Не було? Гарзд! - баронеса дивилась проникливо Софії в вічі. - Ну, та вже що з вами споритись, не хочу перед виїздом собі нерви дражнити, ранішні поїзди потребують багато сили.

Софія в диві глянула на баронесу. "Що вона каже? Який виїзд? Які ранішні поїзди?"

- Ах, правда, я вам не сказала, - я завтра їду звідси ранішнім поїздом. З сих купелів жадної користі, тільки шкода. Так от: щоб на завтра на ранішній поїзд всі речі були влагоджені і рахунки оплачені.

- На ранішній поїзд? Адже, здається, поїзд паризький відходить вночі?

- Я не їду в Париж.

Софія не стямилась, - се було надто несподівано й тяжко.

Зібравшись на силі, вона спитала:

- А куди ж поїдем?

- В моє село, в Самарську губернію. Там на степах я, може, поправлюсь, питиму кумис...

"Господи боже!.. Ні, се вже надто!.." - Софія вибігла з хати, неважаючи на баронесу.

"Яка вона підла! Яка вона черства егоїстка! – думала Софія, шпарко ходячи в себе по хаті та вмиваючись гіркими слізьми. – І як вона могла мені кинути се так просто, раптом? Та се ж однаково, що сказати людині: "Завтра тебе втоплять, – приготуйся!.." Дивно мені, де тільки беруться в мене сили, щоб терпіти оте все!.. Ох, коли б **він** знав, яка я нещасна!"

Увійшла служниця-німка.

– Ясновельможна пані питає, чи ви вже вкладаєте речі?

Софія нагле спинилась посеред хати, обличчя в сльозах, погляд лютий, палкий:

– Скажіть вашій пані, що я... їй...

– Was befehlen Sie, gnädige Frau? – спитала здивовано німка.

– Скажіть пані, – сказала Софія спокійніше по-німецьки, – що хутко буде все готове, нехай не турбується.

– Ще ясна пані казала, щоб ви купили п'ять пляшок мінеральної води на дорогу.

– Добре.

Служниця пішла. Софія тремтячими руками почала вкладати речі. Сльози туманили їй очі, серце тремтіло від гніву й досади. "Хоч би написати до мами, чи що!.. Ой, чи маю я час?! Та й навіщо? вона не зрозуміє його лиха, моєї гіркої біди!.."

Софія заходила від сліз. Серед плачу, ридання та клопотів провела вона цілу ніч без сну. Однак на ранок було все готове.

Ранком наші пані виїздили в Росію. Баронеса була закутана, "немов на Сибір вибралась", – мовляла Софія, бо день був сірий, сльота страшенна. Софія закрила вид щільним вуалем, бо мала змарнілий вид і червоні, заплакані очі. Панича вона сьогодні не бачила, та навіть не сміла бажати побачити його, їй було смутно, гірко, тяжко, вона була "лихом пририта". Хто б міг бачити її обличчя в той час, то, певне, сказав би, що й вона "немов на Сибір від'їжджала".

12

"Дорога мамо!

Здумайте тільки, як я прожила сей час: цілих два місяці в страшенній глушині, в Самарській губернії, де, окрім диких мужиків, ні душі нема..." – так писала Софія до матері, вернувшись з села в місто.

Вже смеркало, в хаті робилося щораз темніше, а Софія сиділа і ретельно писала. В місті їй було трохи вільніше, отож могла вибрати час до писання. Так, – було вільніше, але чи краще? В місті все дразнило її спогадами, на що не подивиться – такий її жаль обгорне!.. Тепер баронеса має гостей, Софія знає усіх тих гостей, і вони її добре знають... знали колись! А тепер? О, які вони всі підлі, нікчемні люди!

Софія сиділа замислена, підвівши руку з пером над листом та сумно задивившись в просторінь. Юрба прикрих думок заважала їй писати.

– Ясна пані просять вас до себе, – зненацька хтось промовив.

Софія кинулась і озирнулась: на дверях стояла служниця баронеси.

- Гості ще є? - запитала Софія.

- Тільки сама княгиня Карабазі.

На ту звістку Софія трохи скривилась, не сказала, однак, нічого і подалась до салону,

В салоні сиділа баронеса з княгинею Карабазі. Не можна було сказати, що княгиня була гарна, але що вона вміла здаватись гарною, - се признав би кожний. Убрана вона була гарно, але ексцентрично: в чорній сукні з ярко-червоним убранням. Через ту сукню обличчя княгині було біліше, ніж звичайно бувало. Очі мала блискучі і чудні: з першого погляду вони здавались дуже великі, але потім далеко менші. Брови та вій були дуже чорні, непевно чорні. Безперечно, княгиня Карабазі була аристократкою, але при її рухах та французькій вимові баронеса якось примружувала очі. Однак баронеса дуже привітно розмовляла з княгинею, вони вели шпарку, цікаву розмову, коли Софія увійшла в хату. Софія стиха вклонилася княгині, але та тільки подивилась на неї, примруживши очі. Софія спаленіла на хвилину, але потім прийняла гордовито-байдужий вираз і підійшла до баронеси.

- Ви мене кликали? - запитала коротко.

- Mais oui! - відповіла баронеса. - Сьогодні перше представлення Сари Бернар, - княгиня мене сповістила, - я буду сього вечора в театрі, так ви збирайтесь, та скоріш, бо ви мені потрібні.

- Добре, я зараз, - мовила Софія і вийшла повагом з хати, не глянувши на княгиню; ступивши за поріг, вона раптом затремтіла, - вона почула, що княгиня питала у баронеси тихо, але досить виразно:

- Що се за особа приходила? Я ще в вас її не бачила ніколи.

Софія не чула відповіді баронеси, але почула, як залунав згодом вульгарний сміх княгині. Кров ударила Софії в голову, тремтячи, хитаючись, ледь дійшла вона до своєї хати. Увійшовши в хату, а грюком кинула дверима за собою. Стала серед хати, до болю заломила руки, потім раптово стисла собі чоло і, ридаючи вголос, промовляла:

- Як вона сміла? Як вона сміла так образити мене? **Вона** мене не пізнала - вона!.. Пройдисвітка! Хто її в люди вивів, нехай згадає? Чи не підлещувалась колись до мене? Чи не звивалась гадючкою? Я, дурна, жалувала, що нею всі нехтували, - так їй і треба було, пройдисвітці! Я ж її за вуха з грязі витягла, в люди вивела!"

О, тепер вона вгору пішла, де ж - моя ясновельможна волить їй другом бути! Ясній пані, либонь, нецікаво знати, яким способом забагатіла колишня "parvenue"! Та й то сказати: п'ятак пара! либонь, мають спільних секретів чимало!.. - Софія погордливо крізь сльози засміялась, далі гукнула: - Та нехай вони згинуть обидві! Я маю плакати через їх? Не діждуть!

Софія тупнула і ще гірше заридала. Коли тут зненацька кинулась їй в очі її власна постать, відбита в свічаді, що висіло проти неї на стіні. В свічаді відбивалися заплакані очі, розтріпане волосся, лютий, непритомний погляд і щоки, червоні від сліз та гніву. "Гарна ж я буду в театрі!" - подумала Софія, скоріш кинулась умиватись,

причісуватись, далі кинулась, добула свої персні та браслети, що вже давно лежали під замком, видобула всі свої оздоби, які дістались їй від колишніх розкошів, вибрала з тих оздоб щонайкращі і взяла на себе. Глянула в свічадо: "Ох, яка я ще й досі червона! – раптово схопила пуделочко з пудрою. – Ну, тепер, здається, вже нічого!" Хотіла вже йти, але вернулась ще раз, дістала оздобний штучний гребінець і всадила собі у волосся. Стояла, обертаючи голову перед свічадом, аби краще бачити красу куафюри, коли се залунав проникливий дзвінок з кімнати баронеси. Не хотючи дражнити собі нервів, Софія пішла зараз на той дзвінок до кімнати баронеси.

Баронеса стояла серед хати, а далі при ній стояла на колінах швачка та упинала їй на сукні оксамитну драперію. Софія прийшла і стала в дверях, не знаючи, що має тут робити.

– Чого ж ви так стоїте? – озвалась до неї баронеса.

– А що ж мені робити?

– Як що? Помагати мені вбиратись. Подайте корсаж, дістаньте шкатулку з бриліантами, знайдіть бінокль, улагодьте несесер та не забудьте лорнетки! та швидше! Пождіть, пождіть!

Софія спинилась: "Чого ще їй треба?"

– Sophie! до чого то стільки уборів? Цілий ювелірний магазин! Де ви їх набрали? Браслети, персні, гребені, брошки et que sais je encore. Що ви собі думаєте? Ви забуваєте себе і свій стан. Otez moi vite toutes ces grelottes là! Я не хочу, щоб на нашу ложу всі пальцями показували. І як можна так пудритись?!

Софія, не дослухавши тієї тиради, вибігла в свою хату, там люто почала зривати з себе всі покраси, але потім схаменулась і залишила-таки при собі один перстень, брошку й гребінець.

Як Софія з баронесою прибули до театру, там було вже сила людей, як то кажуть: ніде й голкою ткнути. Тільки деякі ложі були ще тим часом не зайняті. В баронесиній ложі сиділа вже княгиня Карабазі з двома паничами.

– А, ви вже тут? – мовила баронеса весело до княгині, далі почала скидати ротонду, шапочку і незчисленні хустки, хусточки, шарфи, шарфики, кидаючи те все безуважно на руки Софії. Софія склала те все в *derrière-loge*, потім вернулась до баронеси. Баронеса обернулась і стиха сказала: – Ви б, Sophie, пішли собі в *derrière-loge*, вам тут сидіти не приходитьсь, в театрі є люди, що знали вас, et qu'en dira-t-on?

Софія спалахнула і хутко вийшла в *derrière-loge*.

"Так, мені тепер соромно показуватись між люди!.. Що ж, вона правду каже!.. А може, вона боїться мати біля себе молоду компаньйонку?" – зненацька подумала Софія; ся думка заспокоїла її, і вона налагодилася слухати, – хоч не бачивши, – гру знаменитої артистки. Вона слухала, а в думці все зринали спогади, і сльози не раз туманили їй погляд.

В антрактах у ложу заходили паничі, хто до княгині, хто до баронеси; проходячи через *derrière-loge*, дехто з них кидав побіжний погляд на Софію, вона ж сиділа, гордо здійнявши голову, так, мов її зовсім не обходили ні паничі, ані їхні погляди. Коли се

прийшов у ложу молоденький графчик, братанець баронеси, біленький, тоненький і, либонь, напудрений. Проходячи близько Софії, він усміхнувся і привітненько, зальотно кивнув головою. Софію скребнув по душі той уклін. Паничика того вона бачила не раз у баронеси, він завжди вклонявся їй, а часом ще й зачіпав своєю пустою розмовою, але обходився без належної поваги, "як з компаньйонкою".

Панич покрутивсь коло баронеси, сказав комплімент княгині, – вона не мала часу звернути на нього увагу, – потім вернувся до Софії, став біля одвірка і задивився на неї, вона зсунула брови і спустила очі в землю. Панич усміхнувся.

– Здорові! – обізвався. – Чи мене не пізнаєте?

– Не вважаю потрібним, – одказала Софія, не дивлячись на нього.

– О, дружба, – се ти!

– Між нами зроду жадної дружби не було!

– Ах, за що така неласка? Чим можу заслужити прощення?..

– Ідіть геть! – в нестямі глухо крикнула Софія, схопившись і блиснувши на нього палким поглядом.

Сього панич не сподівався, несамовитий вид Софіїн злякав його, і він миттю зник. Софія впала знов на своє місце і затулила обличчя руками.

На сцені кінчався п'ятий акт. По театру лунали істеричні крики. Княгиня Карабазі теж примусила себе до істерики, кавалери заходились біля неї, баронеса хотіла кликнути Софію, щоб подала несесер, але раптом з *derrière-loge* почувся страшний крик правдивої істерики. То плакала Софія, але не гра геніальної артистки, не п'ятий акт роздираючої драми викликали ті ридання, ні! Софія не чула того нічого. В риданні тому вибухнула вся образа, весь жаль, що гнітив цілий день душу Софії. Софія ридала тяжко, невгамовно... аж тут раптом замовкла, мов голос їй порвався. Вона почула над собою бляшаний голос баронеса:

– *Sophie! pas de bêtises!* – Далі баронеса мовила до одного з паничів: – От доказ того, як геніально грає Сара Бернар, що, навіть не бачивши її, падають в істерику!

Примітки

Сара Бернар – (Bernhardt, 1844 – 1923), французька драматична актриса.

13

Другого дня Софія сиділа в себе в хаті і кінчала вчора початий лист.

– Вибачайте, пані, може, я вам перешкодила? – озвався чийсь голос несмілий.

Софія обернулася.

– А, се ви, пані Кошицька! Ходіть, ходіть. Ні, ви мені не перешкодили, я ще поспію з

листом.

Особа, названа панею Кошицькою, тихенько, на пальцях підійшла до Софії. Вона була людина середнього віку, убрана убого, але дуже чистенько, волосся мала причесане простенько, гладенько, але старанно, трималась вона так, наче хотіла займати як можна менше місця в світовім просторі, тільки вже на тому малесенькому місці мати певну повагу. Вона тримала в руках якесь шиття.

- Чи ясна пані ще при гостях? - спитала вона стиха.

- Так. А вам що?

- Я, бачте, забулася, як то ясна пані казала: чи тут треба зробити шлярочку з головою, чи лиштовочку наложити?

- Та що там! Хіба не все одно, - ну, наложіть лиштовку, - сказала Софія без уваги.

- А може ж, ясна пані хоче, щоб то руркувалося, то, може б, краще з головою?

- То нехай буде й з головою, - і Софія в задумі дивилась на швачку. Кошицька спустила очі і ждала дальшої поради, далі здвигнула плечима ледве примітно і подалась до дверей. Софія взялась знов до пера, потім апатичним рухом кинула його на стіл і підвела голову.

- Пані Кошицька! - недбало промовила вона.

Швачка глянула трохи здивовано, поступила, однак, ближче до Софії і ждала, що та казатиме. Софія ще раз глянула на ту сіреньку постать і подумала: "Нащо я кличу її?.. Отак, - все-таки людина, хоч словом перемовлюся! Обридло вже так сидіти..." Софія глянула на швачку приязніше.

- Пані Кошицька, чи вам не скучно? - спитала несподівано.

- Що, пані, кажете? - спитала швачка.

- Невже вам не скучно?

- А чого ж мені має бути скучно? Слава богу, маю роботи досить.

- Роботи досить, - сідайте, пані Кошицька, - роботи досить... а от мені-то дуже нудно, - і Софія, мов сонна, прижмурила очі.

- Бог знає що! І чого ж таки вам нудитись, пані? Богу дякувати маєте таке місце.

- Вже мені теє місце!

- Та ви такі молоді, вродливі.

- А, пожалься, боже!

- Ну, і завжди ж - тут такий дім...

- А! то мені!

- Щодня товариство, гості.

- Ой, - і Софія погордливо махнула рукою. - Коли б ви тільки знали їх, які то люди! Боже, що то за люди!

- Ох, все то люди! - проказала швачка з якимсь надзвичайним виразом.

- Ні, ви їх не знаєте! От, наприклад, вчора в театрі... та ні, я не можу про се й говорити! Або он тая, що вчора приходила, ота пройдисвітка, княгиня Карабазі, я її добре знаю, я ж бо її і в люди витягла, а тепер, - подумайте! - вона "не пізнає мене"! Спитала в баронеси: "Хто се така?" Звісно, я тоді й виду не показала перед нею, що

була вражена, але потім я довго плакала. Чи стоїть же ота змія?.. Але що ж? я не камінна, я не можу мовчки терпіти поневірки такої!

- Та бійтеся бога, пані, яка там поневірка? Може, то вам так здалось?

- Що здалось? Хіба я не чула? А тії міні, а погляди!..

- Та що ж, які там погляди! Звісно - княгиня.

Софія раптом спаленіла.

- Княгиня? Ото мені! Я така сама княгиня, як і вона! Я не забула, як вона у мене пороги оббивала. Княгиня!

- Ох, пані, то давно було, що то споминати?

- Чому ж не споминати? Хто може своє життя забути? О, я знаю, - наша ясновельможна пані хотіла б, щоб я забула про все та стала низенькою слугою її мосці! Але ні, таки того не буде. Зовсім я не думаю заснидіти навіки в компаньйонках!

- Ох, пані, гріх вам так казати. Я б раділа, коли б мені трапилось таке місце, як у вас. Та що казати, я дякую богові, що маю собі певний шматок хліба.

- Шматок хліба! Невже у вас завжди тільки й бажання було, аби шматок хліба мати?

- Що то, пані, згадувати, хто чого хотів! - мовила швачка якось дивно, ніби смутно, ніби прикро.

- Невже ви тепер не маєте жадних пориваннів? - допитувалася Софія.

- Би, які там мої поривання!.. Воно, правду сказати, пані, не маю я часу про ті поривання думати.

"Нужденна ти натура! - подумала Софія і замовкла. - І нащо я їй тее все провадила? Чи вона може мене зрозуміти? Отак, на безлюдді з ким попало говориш! Чисте безлюддя тут, дарма що людей тих вештається чимало!"

Обидві замовкли. Софія замислено поглядала на свій недописаний лист, швачка дивилась на неї та всміхалась ніби журливо, ніби насмішливо. Потім швачка знов обізвалась:

- Так як же, пані, зробити з тією шлярочкою?

- З якою?

- Ось подивіться! - швачка показала свою роботу.

Софія подивилась затуманеним поглядом.

- Далебі, не знаю, - показала тихо, мов не тямлячи сама, що говорить, - не знаю... як-небудь...

Швачка подивилась на неї, покивала головою, вклонилась і вийшла з хати. Софія того не бачила, бо сиділа тяжко замислена. Розмова ся розстроюдила їй в серці незагоєну рану. Софія пригадувала вчорашній прикий вечір. "Ох, то ж то, що не година, то образа... та чи тільки ж сей вечір?! А цілий сей рік? Як тільки можна було прожити такий страшенний рік?.." Софія раптом устала, схопилася за голову і промовила, сливе простогнала: "Ні, далі так вестися не може... не може! Годі".

Софія сиділа в будуарі баронеси. Тяжко було їй на серці, як сиділа в тому будуарі: там стояла її рожева канапка, вона будила спогади, сказав би, наймиліші, та чи ж були для Софії милі спогади тепер? На канапці розляглася баронеса, а вона, Софія, сидить скраю на стільці і має оце зараз читати тій своїй пані якусь нудоту, либонь, якийсь voyage. А колись?.. торік? Чи могла ж Софія тоді здумати собі, що руїна якась лежатиме на тій рожевій канапочці, та ще й вередуватиме, як пані? О, якби-то баронеса могла читати Софії в серці – вона б жахнулася. Але баронеса не знає нічого, та їй і не цікава психологія її компаньйонки. Правда, баронеса помічає, що та компаньйонка робиться дедалі якась дражненна, але дарма: стоїть тільки показати їй свою владу, і "ті примхи минуться хутко!"

– Читайте, Sophie! – наказала голосно баронеса.

Софія чула, що не зможе читати, бо нерви їй аж тремтіли.

– Вибачайте, я сьогодні не можу читати, трохи охрипла.

– Не помічаю того. Lisez done!

Софія схопила книжку, розгорнула її раптово, не читаючи, дивилась на букви, що мішались їй в очах, мов у тумані.

– Sophie! Mais lisez done!

– Я не пам'ятаю, де ми вчора спинились.

– Chapitre quatrième.

Софія заломила пальці під книжкою, аж вони хруснули, далі почала непевним голосом: "C'était un matin superbe. La brise matinale ridait légèrement la surface de la mer, qui reluisait en or fondu sous les rayons ardents du soleil tropical..."

– Вельможна пані! Лист від княгині Карабазі. Просять відповіді, – служниця перебила тими словами прикре читання і подала баронесі записку. Баронеса почала читати, її розсерджене обличчя стало випогоджуватись, либонь, щось приємне читала. Далі вона підвела голову і сказала до служниці:

– Кажі, хай подають карету.

Служниця хутко вийшла. Баронеса встала з канапки і мовила до Софії:

– Ходіть допоможете мені вбиратись. Ви зо мною не їдете... Дайте шаль... Так, добре...

Баронеса хутко зібралась і поїхала. Софія знов вернулася у будуар. Стала на порозі і, суворо зсунувши брови, роздивлялась по хаті: будуар був ясний, розкішний, вигідний. "От, проклята! розкошує!" – подумала Софія, потім підійшла до стола, що стояв біля канапки. На столі було чимало порцелянових ляльок, штучних вазочок, кошечок та різних тих petits riens, що в них так дуже кохалася баронеса і – колись – Софія! Скраю стояла величенька бронзова група: Венера та Адоніс. Софії погляд запалав: "Се моя група! **вона** купила сю річ на тому руйновищі, а тепер поставила мені перед очима, аби я дивилась та гинула з жалю! О, як се підло!" Софія, хитаючись, приступила до канапки і впала на неї в знесиллі. Лежачи, вона все думала, думала, а погляд її, палкий, непритомний, блукав.

"Боже! яка ся баронеса нікчемна, безжалісна людина... А я ж вдалась до неї, як до щирого друга мого чоловіка, у мене ж нікого не було, окрім неї, - о лихо моє! - нікого... Я думала, вона обійдеться зо мною, як друг, не потопить, не загубить мене, а вона!.. О, коли б я була знала, та краще б я!.. але що ж би я зробила? куди ж я мала кинутись? Вона знала се добре і скористала з того: обернула мене в свою покоївку, ні, ще гірше, в свою невільницю! Коли б вона хотіла, то могла б поставити мене інакше в своєму домі, а якби вона обходилась прихильніше, то й другі б інакше мене поважали, і тоді... тоді хто знав, як би могло бути! Але вона не зробила сього, ні, вона щохвилини знущається надо мною, вона у всьому стає мені на перешкоді, вона губить мене, дихати не дає. Отам на водах... той Станіслав... хтозна, що б з того вийшло: концерт, проводи, остатня розмова наша... так, хто знає... Так вона усе знищила: моє щастя, мої надії, мою долю! Вона багата, розкошує, а я? Вона мучить, пече мене своїми розкошами! Чи я ж на те росла, чи того сподівалася? - бути підданою сієї гадини! О, се не людина, се мій злий дух!.. Боже! що мені робити? Що почати? Куди кинутись? я пішла до сього нелюда задля шматка хліба, але ж сей хліб мені в горлі став! Шматок хліба, кинутий, як собаці, з погордою! А скільки за нього приймаю знущання! Ні, краще пропасти, ніж такий хліб їсти!.. Чого ж мені ще ждати? Я досить ждала. Як я могла думати, що виб'юся в люди, сидячи у сієї відьми? Та вона не то що не помагає знайти кращу долю, вона мене ще в ярмо запрягає, на посміх людський виставляє! І приймати сю наругу, їсти сей хліб ганебний? Ні, годі! я не можу обернутися в покірну машину, як ота швачка, і затлумити в собі всі поривання, або як ота стара компаньйонка, що там на водах... Та, боже мій, краще не жити, ніж доживати вік такою безсловесною рабинею, таким нещасним попихачем, безнадійним послугачем, як ота безталанниця! А однак мені застається або се, або... або що? погибель? Та що ж - краще загинути, ніж так жити! краще загинути, краще загинути!" - промовляла Софія в якомусь палу. Вона кидалась несамовито на канапці, погляд її палав, брови були зсунуті, ридання кипіло в грудях, але вона плакати не могла. Гіркий, гострий жаль проймав їй серце.

Зненацька з'явилась на порозі баронеса. Угледівши Софію на канапці, стала наче вкопана і руками сплеснула.

- Dieu! que vois je! Sophie! Що се таке? Оце то так! тільки сього бракувало! Тільки я за поріг, а моя пані вже на моїй канапці, та ще й з ногами! З комфортом, нема що казати!

При першому вигуку Софія схопилась. Вона слухала ту гризню мовчки, тільки губи їй тремтіли. Стояла мовчазна, похмура і блідла щораз то все гірше. Часами судорожно кидалась від якого надто доразливого слова. В знесиллі прихилилась до стіни біля стола. Голова їй морочилась, вона світу перед очима не бачила. Безтямно взяла зі стола групу Адоніса й Венери і нервно крутила її в руках.

- Що ви собі справді думаєте? - вигукувала баронеса, розлютившись. - Остатнього часу ви стали собі дозволяти страшенні імпертиненції: огризаетесь що не слово, забуваєте свої обов'язки, сидите цілий день у себе в хаті - не додзвонишся вас! Ви мені сорому завдаєте! Вчора, перед княгинею, як ви до мене озвались: "Ви мене кликали?"

Що за слова? Est ce qu'on ne pent dire plus poliment? Ви гадаєте, що ви мені рівня? Де ж, наприклад, – компаньйонка падає в істерику, а пані мусить біля неї заходитись! Чистий сміх! Ні, годі, я б хотіла, щоб ви залишили свої панські, княжі примхи раз назавжди. Чуєте? Що ж ви мовчите? стоїте як стовп? Ви глуха чи німа? Кажіть! Відповідайте! parlez done... Та дайте спокій моїй статуетці!

Статуетка ще більш заходила Софії в тремтячих руках. Баронеса ще гірш розлютилась.

– Чуєте! поставте! – гукнула вона хриплим, спотвореним голосом. – Чуєте, що я кажу? Поставте статуетку! Що за міщанська звичайна вічно крутить щось в руках?

– Чого ви до мене причепились? Відчепіться! – мовила Софія уривчасто, глухо.

– Ах ти ж хамка нікчемна! – вереснула баронеса. – Ти смієш мені так говорити?! – і, стиснувши кулаки, вона підступила до Софії, кричачи: – Я тобі кажу, покинь, покинь мою річ!

При сих словах Софія раптом кинулась і в нестямі, розмахнувшись, кинула бронзову групу просто в голову баронесі.

Голосно, гостро скрикнула баронеса і впала додолу мертва, вся в крові.

На той несвітський крик миттю прибігли слуги баронеси. Вбігши, вони на хвилину спинилися, з острахом схилившись над баронесою, потім всі кинулись на Софію, що стояла нерухомо, не змінивши постави.

– Що сталось? Що ви тут зробили? – крикнув лакей. – Беріть її! вона забила пані!

Софія скрикнула і з жахом закрила лице руками. Чиїсь дужі руки вхопили її. В ту хвилину в думці їй блиснуло: "От тепер я вже зовсім пропала! зовсім!"